

AZ
EMBER GEOGRÁFIÁJA

AZ ANTHROPO-GEOGRAFIA

II. RÉSZE

ÍRTA:

Dr. CZIRBUSZ GÉZA

A FÖLDLEÍRÁS EGYETTÍMI TANÁRA

Das eigentliche Studium der
Menschheit ist — der Mensch.
Gothe.

BUDAPEST, 1917
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

AZ EMBERI GEOGRÁFIA KÖRE.

Az antropo-geografia második része a *biosphära* legkiválóbb földi jelenségének az Embernek ténykedéseivel foglalkozik, amennyiben azok geogr. kezelhetők. Az ember eszmél, okokat keres, fontolgat, céltudatosan szabadon cselekszik. E tervező és szervező tehetségnek nyoma sincs az állatvilágban, mely fölé mentalitásával emelkedik ki az Ember. Az állat a természet törvényeinek feltétlen rabja, az Ember harcra kél fajáért és a Föld birtoklásáért a természet törvényeivel, s azokat legyőzi, paralellizálja vagy munkakörébe vonja. Földi élete tudatos, mert az írás feltalálásával ismeri a múltját, teljes tájékozódásra igyekszik a jelenben s ezek szerint igazítja s rendezi be jövőjét. Ez sem állati vonás. Nem parazitája planétánknak, hanem tulajdonosa, melyei egészen, kíméletlenül magának akar lefoglalni. Nem egyszerre, hanem lépésről lépésre, s nem egymagában, hanem embertársainak szolidaritásában. A geográfiai tér- és birtoklásáért való küzdelmében egyedüli és legfőbb védelmi és támadó fegyvere: értelme s a lehetőségekkel (konjunktúrákkal) mindig számotvető, kiaknázhatatlan érzelmi világgal és kiszámíthatlan akarati energiájával megáldott *lelke*. E lélek földet-átalakító megnyilatkozásai az emberiség életküzdelmében: az Ember geográfiai ténykedése vagy kultúrája. Megítélése módszer dolga.

A *mechanikai* módszer e ténykedésnek csupán fizikai feltételeit tartja szem előtt, Richthofen passzív iskolája. A *konkrét* módszer az Ember lelki külön valójával is számol. Reclus és Ratzel aktív iskolája.

Legfontosabb az Embernek a globus birtokáért kifejtett küzdelmében: *a)* lakóhely megválasztása, *b)* lakása, *c)* a megélhetés módjai, *d)* testi-lelki valójának: földi status quójának geográfiai regisztrálása.

Csak az. Mert a geográfia lényege a *leírás*. Az okfejtés, az emberi cselekvés kettős természete miatt a természeti és szellemi tudományok speciális köreibe vág, melyeknek csupán eredményeit mérlegelheti, *elterjedésüket*, geográfiai *körüket* s *hatásaikat* állapíthatja meg a geográfus a föld felületén.

I. A megszállás geográfiája.

1. *A föld megszállásának fizikai föltételei* a) hogy a szárazföld és víz aránya Földünk felületén 5: 12, azért az ember szárazföldi lény, a tenger azonban több élelmet adhat, mint a szárazföld; b) hogy a szárazföld zöme a földési félgömbön, melynek Malorca-sziget, nem London a központja. — az északi féltekén foglal helyet. A földési félgömbön 125 millió km² száraz föld, a vízi féltekén csak 24 millió km². Amott a 255 millió km² területű félgömb 51%-a óceán, ezen 90%, mi a népeknek az északi féltekén való zsúfolódását magyarázza; c) hogy a lefolyástalan területek a keleti földési csoportot derékon szelik, így megakasztják az emberiség egyenletes elterjedését; d) hogy a föld görbesége miatt legkisebbek a sarki tájak, de azokon csupán 6 millió km² a száraz terület és 44 millió víz, amiért az óceánok mérséklék a klíma dermesztő voltát; e) hogy legnagyobb területű a földések szélteben való kiterjedése és dél felé való kihegyeződése miatt egységes a mérsékelt és feldarabolt a subtropikus öv. melyben az emberiség zöme lakik; f) a forró öv csak Afrikában és Dél-Amerikában egységes terület, máshol óceánoktól szétmorzszolt; g) végül, hogy a két féltekén két erdő öv húzódik 58 millió km² elméleti, de megszakítások és irtások miatt 28 millió km² valóságos terjedelemben, mert klíma mérséklő, televénycsináló és az állattenyésztés elősegítője.

E föltételeken nyugszik az ember fizikai életének a) a teluris helyfoglalása; b) fizikai ösztöneinek s c) állandóbb tartózkodás mellett szellemi ösztöneinek kielégítése társadalmak alapításával. Az emberi geográfia ily szempontból tehát a világ- és a műveltségtörténelmének, mint az emberiség földi küzködésének s elért állapotának: *jelen képe*. Nem bocsátkozhatik a történetek okfejtésébe, mert ez a természet és történeti tudományoknak a köre — csak regisztrálja ezeket, s tényeke! közül az egész glóbusról.

2. *A lakott és lakatlan föld*. Az ókor földünkben 50 millió km²-et ismert, az újkor 1500-ban 132 millió km²-et a legújabbkor, valamennyi óceán behajózása után 493 milliót, mi az egész föld 93%-a. A megismerés azonban még nem birtokbavétel, mert az óceán szabad, a szárazföld 149 millió km² területéből a sarkvidéki s a kietlen térségek leszámításával csak 84 millió km² mivelhelő és művelt, de nem mindenütt lakott föld. A földések óceáni dobogóját (self), halász-helyeit még a földésekhez számíthatjuk legalább 300 m mélységig, de már a írnvonalat, vagy a földések 820 m közepes kiemelkedését meghaladó magas tájak a népek tömegeire nézve közömbösek, így bajos megállapítani a lakott föld, az oicumene terjedelmét s

határait. Ha Ravenslein 137 millió km^2 -re teszi a 84 millió km^2 mivelhető és művelt területet, 40 millió km^2 -re a pusztákat és 13 millió km^2 -re a sivatagokat: az utóbbiak nélkül 121 millió kinhasznavehető föld van a glóbuson. Ballót szerint 56, Haberlandt plane csak 25-30 millióra becsüli a tényleg lefoglalt és lakott területeket. Míg az ideiglenesen megszállott területeket az ú. n. sub-oicuménét, az összes vadász- és halászföldet, városok, községek határterületeit nem ismerjük, meg nem határozhatjuk az oicumene valószínű területét. Így legáltalánosabban 412 millió km^2 területűnek vesszük az Ember hatásának kitért földnek terjedelmét, 84 millió km^2 -nek a kultúralisfelületet, melyen az emberiség élete folyik vagy folyhatik.

Ratzel a bejárható tengerekkel együtt egynek veszi a földeségi blokkot, mivel az Atlanti óceánt az óceáni blokk benyúló karjának nézi. Mindaz tehát, mi az ember hatáskörébe esik – oicumene, akár víz, akár száraz föld, akár sziget (111,000 km^2), összesen 450 millió km^2 , v. i. a Föld $\frac{9}{10}$ része. Ez a képzeleti lakott föld széjjel morzszolt szigetekkel kezdődik Észak-Amerikában és végződik Polyneziában. Legszélesebb a Hoorn foka délkörében 15,000 km, legkeskenyebb a Pamir délköre tájékán, a Jeges-tenger és Előindia szöglete között. Az északi féltekén $2\frac{5}{7}$ -szer több van belőle mint a déli féltekén.

Lakottak a síkságok. Így a jenkik 70%-a állítólag 300 méterig televény-rónákon lakik. Forró övben lakottak a feltérsegek, továbbá a hegyek és dombvidékek oldalai, a partok, kivéve az ártereket, a forgalom és ércvek vidékei, a közménes tájak (Rhein-völgye) s folyami közök. Részben lakottak a száraz területek öntözés mellett (Ázsia eleje), a sivatagok pázsitos szigetei (oaz), az erdők, melyeknek külön gazdálkodásuk van (kéreghántás, makkoltatás), de sehol összefüggő rengeteget nem alkotnak. Népesek itt-ott a szigetek (Anglia, Dsáva) is.

Lakatlan a síkvíz, mocsárterületek (Pripet) a bozótos meleg, s végtelen partok (Andok, Landes, Mexico, Albánia), esőtlen tájak (Atakama, Arábia), kietlenségek (Karszt, felhavasok) sós- és homoksivatagok (Dahel, el Dsuí).

3. *A lakosság elterjedés-módja.* A XVIII. századbeli relativ népességet ma népsűrűségnek mondják a lakott helyeken. Kis népesség, mellett a földet osztják szét a lakosok között pl. északi Ázsiában 10 vagy 10J km^2 jut egy lakosnak; sűrűn lakott tájakon pedig az embereket osztják szét kilométerekre, pl. a szász királyságban 265-300 ember jut egy km^2 -re. Mindakettő demográfiai és statisztikai eljárás, nem geográfiai, mert a geográfust ép a különös érdeklő, nem az átlagos banalitás. Nagy tévedés, hogy a népsűrűség csinálja a civilizációt, ellenkezőleg a civilizáció folytán népesül a tájék. A morfológusok a Földnek tulajdonítottak teremtő erőt.

Az emberiség kiakarja kerülni ugyan a statisztikai szélsőségeket, de az nem sikerül. Így ma négy helyen *zsúfolódik*: középső Európában, Előindiában, az északamerikai Egyesült-Államokban s keleti Ázsiában, hol 2-3 millió kír területen 90-100 ember lakik együtt km^2 -ként. A négy sűrűn lakott 16 millió km^2 -es tájék ezer millió embert, az emberiség $\frac{2}{3}$ -át foglalja magában. Kisebb sűrűségi provincia több helyen van, hol intenzív földművelés vagy ipar, tehát emberi civilizatorius munka folyik, pl. városokban, Westfáliában az alsó Rhein mellett, Dsáva-szigetén vagy a Nílus-oázon, hol 28.000 km^2 -en 14 millió ember szorong. Paris egyes kerületeiben km^2 -ként 10,000 ember is tömörül. *Mérsékelt* benépesült vidékeknek nevezi Wagner a km^2 -ként 10-50 lakost felmutató helyeket. Ide tartoznak Dél-Európa s a Földközi-tenger egész parti kerete, a Kaukázus és Hindukus vidéke, Ázsia hegyekmenti locsolt területei. Közép és keleti Amerika, a Mississipi, Ohio medencéi, Columbia, Csili, Brazília partja, alsó és felső Guinea, Szudán, a két India alföldjei. *Gyéren* benépesültek Afrika néger országai 10-1 km^2 -ként, a fiatal gyarmatok, Dél-Afrika, Dél-Amerika, délkeleti Ausztrália. Igen *ritka* népesség él kinként egy lakossal Földünknek szintén négy táján: a sarkvidéken, a passátok száraz területein t. i. az északi félteke sivatag-tájain, a déli féltekén: a Pampákon, Kalahári, s nyugoti Ausztrália területein, végül a trópusos es északi erdőkben, melyek lakható Földünk $\frac{3}{4}$ részét teszik 100 millió km^2 -en felül. E nagy szám megint azt bizonyítja, hogy a benépesedés nem a természetén, hanem az emberen múlik. Szibéria parancszoára és kényszer gyarmatosítással gazdaságilag lendül, Turkesztán, ahol a törökség semmire sem ment, az oroszok rendje alatt egyre emelkedik. A német középhegységben s Erdélyben, nem a völgyekben, hanem fölfelé nő a népesség, a hol kiszélesülnek a tetők háziipar, pásztorkodás s erdészet nyújtanak keresetet. Amerikában a klímától függetlenül fennföldi államok virultak és virulnak. 1. A mexikói fennföldön km^2 -ként 30, az alsó fokozaton 11 ember lakik. Ausztráliában 20, illetve 6, Peruban 5 és 2, Ezekből az átlagokból világos képet nem nyerünk. Mert mentül nagyobb a terület, annál kisebb az átlagos száma s kis területek sűrű lakosság mellett (pl. Dsáva) elsőrangú mívelt helyek lehetnek, ami nem igaz, míg nagy területek általános míveltségük ellenére, pl. Csina leszálnak statisztikailag a primitív népek átlagára. Európa népsűrűsége 45 km^2 -ként, Ázsiáé 20, Észak-Amerikáé 5, Ádrikáé 45! Az egész föld lakottsága 12. Micsoda fogalmat adnak ezek a számok Európa kultúrájáról, ha Hollandiára és Albániára, Egyiptomra. Irlandra s Angliára gondolunk? A föld helyi népesedését az európai ember terjedésének köszönjük. 1650 óta Észak-Amerikában terjedt, XVII. században Dél-Amerikában, hol új népfajokat hozott létre. XVIII. században Dél-Afrikában, XIX.

században Ausztráliában, hol kipusztul mellőle a 150,000 ben-szülött,

Wagner népsűrűségi kategóriái a következők: a) *Sűrűn* benépesült vidék km²-ként 100 lakoson felül van a földön 3 millió km²; b) *jól benépesült* 100-50 lakossal szintén 3 millió; c) *mérsékelt* 50-10 átlaggal lakott 13 millió; d) *gyöngén* benépesült 10-1 lakossal = 13 millió; e) *ritka népeáóeg* 1 alul és *lakatlan* 100 millió km². Összesen 132 millió km³ ismert föld. Igen tudóskodó felosztás! Sablonos logikai gondolatok *gyári* termelése. *Facies picta, cerebrum non habet* . . .

4. *Az emberek száma.* A geográfust a *népek és nemzetek* érdeklik, nem a fizikai fajták, mert akkor az embereket pusztító betegségek geográfiájával is kellene foglalkoznunk. Részint becsles, részint népszámlálás (India, Unió, Európa) útján Wagner Ázsia népességét 893 millióra leszi, Európáét 453 millió-ra, Amerikáét 182 millió, Afrikáét 135 millió, Ausztrália- és Óceánia népességét 7 millióra. Összesen 1665 millió. Legjobban szaporodott Európa, 1820-ban csak 200 millió lakosa volt, 1900-ban. dacára 30 milliós kivándorlásnak 400 millió. Ma 453 millió. Az emberiség évi szaporodása 0.66 vagyis $\frac{2}{3}\%$. Ez a rithmus nem lehet tartós a geográfiai látóhatár növekvésének, a termőfelület s élmezésnek korlátolt volta s a néptömegek szaporodásával járó betegségek miatt. Európában 8 népfaj él 30 nemzettel, Ázsiában 9 népfaj 23 nemzettel, Amerikában 13 népfaj, Afrikában 8, Ausztrália- és Óceániában 4. Mindössze 52 államban elosztva.

Irodalom.

H. Wagner: Lehrbuch der Geographie 1912. f. 9. kiadás. 259, 887, 894. *Wagner-Friedrichsen:* Lehrbuch der Geogr. 1915. II. 124. *Ratzel:* Anthro-geografie 1912. II. 35, 137, 151. *Ule:* Grundriss der allgemeinen Erdkunde 1915. 367. *Haberlandl:* Bevölkerung der Erde. *Scobel:* Geogr. Handbuch 1909. I. 34!), 403. *Gerland:* Atlas der Völkerkunde 1892. 2. és 4. tábla. *Briinhes:* La géographie humaine 1910. 88, 316, 622. *Page:* Man and the Earth. 1912. *Uns'ead and Taylor:* The essentials of world geography 1910. *Sydow-H. Wagner:* Hand-Atlas 1909. 13. kiadás.

II. Települések geográfiája.

1. *A települési geográfia nálunk.* Csak ember telepszik meg tervszerűen, mert társas és eszes lény. Társas ösztönénél fogva céltudatos *közös* munkálkodásra törekszik, miből az embertársával való megférhetése, szomszédsági és jogviszonya keletkezik; eszével pedig kiválasztja a családjának, vagy nemzetiségének életfenntartására szolgáló legalkalmasabb helyet, ahol *megélhetést*, biztonságot és egészséges *pihenést* talál. Mert

alvás, ivóvíz és élelem, szóval megélhetés, minden letelepedés föltétele. Ahol ez hiányzik, nincs sem ideiglenes, sem állandó letelepülés, sem otthon, sem haza, sem geográfiai, sem nemzeti terjeszkedés. A föld tájai csak annyiban értékesek, amennyiben megszállhatók, s a fizikailag leggyöngébb, de lelkeségével minden földi életformát messzi túlszárnyaló emberi nemnek válhatnak hasznára. Minden telep felemás természetű. Csak annyiban földhöz kötött, hogy a föld adományaira s letelepülésre alkalmas helyeire szorul, de mivel fenntartására többek közreműködése és kedvező szomszédsági konjunktúrák szükségesek: az illető kornak és helynek társadalmi és történeti viszonyai szintén lekötik. A föld minden lakott helyének, minden kornak megvoltak a korának és népének megfelelő település-formái. Semper idem volt, sed aliter. Nehéz dolog tehát kihámozni, mi köszönhet a telep a természeti viszonyoknak, mit az embereknek? E felemás jellege miatt Gerland kiközösítette a település-geográfiát a természettudományi geográfiából, mert bele nem gyúrható a természeti törvények Procrustes ágyába. Ezért mellőzték egy emberöltőn át nálunk Magyarországon is, kivált mikor a laicizmus ácsmesterséget, építő technikát, néptudományi kombinációkat és evolutionizmust csinált a település-geográfiából. Jankó János dr. sokat vesződött a ház gerendázatával, Hunfalvy Pál ugor származásával, Herman Oltó a szárnyékból, cserényből. Kosa az ólból származtatták a magyar házat, Huszka Kis-Azsiában s Turanban kereste nyomait, Malonyai Dezső, a literátus, a házdíszítés motívumaival bajlódott. Csak azt nem firtatta közülök senki, micsoda *formája* és *elterjedése* van a honi településeknek? mily telepformák vannak Európa többi országaiban, különösen azon népek területén, melyek közé Magyarország be van ékelődve? Szóval a geográfiátlan nemzedék kiküszöbölte a geogr.-elemet a települések geográfiájából és saját íze szerint való disciplinát csinált belőle.

2. *A település okai és föltételei.* Legfőbb ok az *alvás* szükséglete, amennyiben az ember élte felét átalusssa, azután a téli hideg és termelési szünet, a miért a nyári készletből kell télire valót biztos helyen félre tennie. Az édes otthon örömeit és díszítését csak a hűvös mérsékelt klíma népei ismerik, Subtropicus és meleg tájbéli népek örökké az utcán, a piacon ténferegnek, például olaszok, törökök, nálunk a zsidók keskeny dohos és piszkos sikátorokban szeretnek lakni. Jó víz és egészséges levegő szintén mellőzhetetlenek. Ezért húzódnak föl a hegyek oldalaira a spanyolok, olaszok vagy fennföldekre a közép- és délamerikai andeszi népek. Gazdasági okok, például televényföld (déli Oroszország, India), lősz és áradmányos talaj (Alföldünk, Egyiptom), tápláló növények és állatok (jak Magas Ázsiában, láma Amerikában, oposszum Ausztráliában), a munka-fölosztás és ipari termelés

fázisában erdők, érc- és szételepek szintén településre serkentők, de nem oly kizárólagossággal, mint Gradmann és Brunhes vélik, hogy csak lősz vidékek lehetnek kullúrtájak s érchelyek, iparvidékek. Mert akkor Manheim föl nem dolgozhatná a spanyol és skandináv érceket, Németország nem termelhetne több búzát, mint a mi Alföldünk s az arabok, törökök országai Észak-Afrikában és Kis-Ázsiában sem volnának gazdasági kietlenségek, ha azok a rómaiak és bizantinok idejében virágzó kultúrák lehettek. Még az ivóvíz sem föltétlen szükséges. Épen Gradmann említi, hogy a forrásokban gazdag sváb fennföld több helye üres, míg a víztelen Tetnauban sűrű telepeket talál. «Honnan tudták volna a honkereső népek – j^cgy^zi meg Penck -. hogy a megszállott helyek jó földek vagy érchelyek?» A legjobb szántókat az erdők irtása csinálta, mi Közép-Európában a XII., nálunk a XIII. században kezdődött. A középkor elején Európa nagy része erdős volt. A földközi tengermelléki ókori kultúrának s Európának jelen kulturális helyei közötti különbség ép azon fordul meg, hogy a berkes, változatos felületű, örökzöld tenyészetnek és meleg klímának örvendő déli Európa népei kiélték földjeiket, míg az irtásokon megtelepedett germán és szláv népeket, az erdőirtás, a tömeges termelés, a rövid ideig tartó tenyészet tette dolgos, erős népekké, kik az újkor óta Európa vezetését magukhoz ragadták, s a telepek valamennyi formáival gazdagították országukat. A román népek meg nem változtatták országaik kulturális és természeti tájképeit, de a germánok és szlávok teljesen. Ami pedig az érc- és kőszénkészleteket illeti, sem Anglia, sem Németország nem vették előbb hasznát vasuknak és szénüknek, míg a gőz hajtó erejére rá nem jöttek, vasutakkal és gőzhajókkal el nem árasztották a glóbuszt. A telepedésnél a *megközelíthetőség* a fő. A többin az emberi leleményesség segít. Ezért a Kézay-Karácsonyi-féle nézet helyessége, hogy nem az északkeleti Kárpátokon, hanem Romániából az Áldunán föl jött be a honfoglaló magyarság, azon fordul meg, mi volta IX. századbéli magyarokra megközelíthetőbb? A normannok IX. századi nagy fölfedezése ellenére Amerikát nagy hajók nélkül nem lehetett megközelíteni – így Amerika betelepítése a Colon-utáni időkre maradt. A szibériai vasút ellenben egész raját teremtelte a nagy községeknek és városoknak ott, hol előbb néptelen, várost alán geográfiai üresség tátongott.

A geográfiai távolság magában véve is települést provokál a térbeliség leküzdésére. Ebez az átlós ázsiai és amerikai vasutak tömérdek példával szolgálhatnak. Barsot pl. a Baross-féle görbe déli vasút hozta létre. A népsűrűség eloszlása okozta, hogy Csehországban átlag minden 4 km, Alföldünkön minden 8.2 km-re találunk helységet. Igen fontos a megszállás-módjától függő *birtoknak* geográfiai *eloszlás-módja*, oly thema, melyről feudális országokban nem szeretnek beszélni. Az ú. n.

szabályos települések az Alsó-Rhein vidékén Westfaliában és déli Magyarországon nem a térszínnek, jó vagy rossz földeknek, hanem a birtok elrendezésének a következménye; a települések szabálytalan elosztása ellenben, pl. Angliában, a feudális nagybirtok túltengésének következménye. «Illi tehát az első ok: az enyém tied fogalma, szociális tény, nem pedig természeti adottság» (Czirbusz: Művelődés geogr. 1913. 119.). Ratzel szerint Bukovinában 34 km², Alsó-Ausztriában 6 kiír terület jut faluhatárnak, Angliában 2 hektáros a községi birtok, az ország ¹ 8-nak ez a birtok-kategóriája, sőt Írországbán a községek 9%-a fél hektárnyi (0.4) határral sem bír. Franciaország a kis- és középbirtok, Magyarország, Itália és Csehország, nagy uradalmak és törpe birtokok országai, a mihez a település gyakorisága, vagy hiánya és nagysága alkalmazkodik. Az Alpok lakott községei ²/₃, a Kárpátok ⁷/₈-ának nincsen 500 lakosa sem. A nép *munkabírosága*, szorgalma és faj minősége szintén határoznak a települések létrejöttében és sűrűségében. Franciaország területének 70%, Németország 60% állandó művelés alatt van, míg Japán területének 60%-a vagy hasznavethetetlen vagy ki nem használt föld. Amiért népe kivándorlason, politikusai pedig az olaszok példája szerint hódításokon jártatják eszüket, ahelyett, hogy elhanyagolt országuknak sűrű betelepítésen fáradoznának. Alföldünkön szintén nem annyira kutak, legelők s löszföldek, mint a birtokok elosztottságának módjától s a termelés tökéletességétől függ a községek elosztakozásmódja. Már csak furcsa eset, hogy Németország hitványabb földjén annyi búzát termel, mint Magyarország s hektáronként majdnem háromszorta nagyobb a hozadékja. mint Magyarországé, de még furcsább s a természeti fölszerelést erősen kigúnyoló azon körülmény, hogy Norvégiában hektáronként 16 mázsát ad a búzatermés, az osztrák-magyar monarchiában 12'8 mázsát, Ha monarchiánk népének akkora fajereje volna, mint a norvégeknek, évi 800 millió korona többlettel lehetne szaporítani jövedelmünket. így szegénységünk, gyerekeink pusztulása, csenevész falvaink lelepusztulás-lanyhasága miatt ne okoljuk a klímát, a törökök dúlásai, csak édes önmagunkat.

Történeti babona, hogy országunk mindig néptelen volt. a IX. században pláne üres. mocsaras, bozótos és erdős lakatlan föld. Ezt a mesét a class.-filológusok és Hunfalvy Ethnographiája hozták forgalomba. Nemcsak a IX. században, de még a rómaiak idejében is különféle nép lakta úgy hazánkat, mint Közép-Európát s még az Alpok sem voltak már akkor lakosok és forgalom hiányában (*Wimmer*: Hist. Landschaftskunde 1885 161 -175.). A klasszikai kornak ú. n. barbár országai a neolith korszak óta soha sem voltak üresek. Úgy volt Európában klasszikai műveltségen kívül írástalan barbár népek kultúrája, amint van még most Észak-Amerikában jenkik és románok kultúrája mellett a Kordilleren lakók barbár őskultúrája

(Breysig: *Völker ewiger Urzeit* 1907. 1. K.) vagy a művelt Egyiptom s a Fokgyarmat mellett kő- és vaskorszakbeli elmaradottság Afrikában és Ausztráliában. A történelmi pozitívizmus persze csak okleveleknek hiszen, de vannak az osztrák-magyar monarchiában magas szántók (Hochäcker), hegyi utak (Rennwege), őrhelyek, árkok, tornyok, földvárak s egyéb emlékek, melyek itt lakó népekről – bárkik voltak – tanúbizonytságot tesznek. Ha más nem, megmaradtak geográfiai neveik, melyeket persze nem lehet pusztán nyelvészkedéssel megmagyarázni. «Sachforschung geht vor Namenforschung» – mondja E. Hahn. Tárgyi tudás kell nevek értelmezéséhez, kivált geográfiai tudás. Ha a fertői történelmetől cölöpházakban ráismerünk a neolith- és bronzkorbeli fűstházakra, ha ezek a fűstházak és putrik Európa legrégebbi népeinél: vaszkoknál és albánoknál, Magyarország keleti felében s a Balkán félszigeten, északi és keleti Európában máig megmaradtak: ez csak nem lehet pusztán véletlenség játéka. Az is képtelenség, hogy Lengyel-, Német- és Oroszország meg a balkáni kőkultúra között csak éppen Magyarország esett ki a sorból. (Classen: *Völker Europa's zur jüngeren Steinzeit*. 1912. Wirth: *Gang der Weltgeschichte*. 1913. 144., 206., 314.) Nem is szólva földrészünk ősi ember-fajtáiról.

Magyarország közmentes helyzeténél fogva mindig lakott föld volt. Sohasem került ki semmiféle kulturális árnyék a hatására. Megmaradt geográfiai nevek különben érthetlenségek; főleg a pozíciós hegyek, hágók, folyók nevei talányok. Így az orosz háborúban sokszor emlegetett Magura-, Makovicza-hegyek, mindig hágók közelében találhatók. A Delatyn, Krizs (Körös), Jaszlo, Krasz, Cserna, Jablonica tömeges előfordulásuk miatt feltűnők. Persze tárgyi és geográfiai tudás nélkül ezek magyarázata haholát kelt. Pl. mikor Csernát feketének fordítják, a Komárom várat szunyogosnak, Csongrádot fekete várnak, Vasvárt vasmagazinnak, a Fátrát Váterrel, Bereczkiszoroszt szent Bricciussal hozzák kapcsolatba stb. De mikor a latin Hiulgot, a szlovén helge (mocsáros Vukovár), Vast és Vácot a vesa, vezsa: falu, telep, szállítható ház, őrház; cserényt (tűzhely), a Cserna-folyóval; Budát. Bodont és Kuk, Gugu nevű negyeket, a kilátó (kukla-tetős) gógonyházzal szintén a határ-figyelő füst- és őrházzal, Bereczket a breza, vres átjáróval, tehát tárgyakkal hozzuk kapcsolatba: azonnal megelevenül a néptelenné, üresnek mondott Magyarország és Középeurópa; bekapcsolódnak a hegyek, hágók, folyók a népek életébe. De Wimmerek még nem születtek Magyarországon.¹

¹ Hogy geográfiai úton megfejtethetők a geográfiai nevek, példa rá a *Tátra* nevű szirt-hegység (ószlávul toltroj), melyet tisztán geográfiai úton fejtettem meg. Négy év múlva dr. Melich János jeles szlavistánk filológiai érvekkel hozzájárult megfejtésemhez.

3. *A települések felosztása.* Mint a geográfiai tájkép lényeges alkotórészei és tömeges jelenségei a települések legáltalánosabban két főcsoportra oszthatók, ú. m.: városokra és vidéki településekre.

Utóbbiak megint lehetnek: I. *Egyes* telepek, ha csupán egy házhelyből állanak. Például erdei-, vasúti-, csősz-házak, havasi blokkházak, bajor, svájci, felső-ausztriai parasztházak, kastélyok, uradalmi házak. II. *Csoportos* telepek, több külön lakóházzal s melléképületeikkel.

A ház *beosztásánál* legfontosabb a *tűzhely* és *hálóhely*, nem a gazdasági mellékhelyiségek elrendezése. Meitzen óta továbbá nem lehet a házat telke minőségétől, a falut határától elkülöníteni, ezért a magyarországi házleírások mind elavult kísérletezések. Rhamm az összehasonlítást vezette be a település-geográfijába, mely sok kétes kérdést tisztázott. A többi között lerontotta az evolucionisták tudománytalan felfogását a települések különleges faji keletkezéséről, ázsiai hasonlatosságairól, mert kétségtelenné vált, hogy Európa népei egymástól vették át a ház- és telepformákat és sem a felszíni alkotásnak, sem a fajerőnek nem volt annyi része a települések létrehozásában, mint az utánpótlásnak és a népek józan eszének. Kivált oly közmentes országban, minő Magyarország, hol annyi mindenféle nép találkozott, ügyefogyottság jele vagy tudósodó buzgóság: külön magyar háztípusról, telepformáról értekezni, mikor egyetlen európai nép sem csinált külön nemzeti formát, hanem átvette azt Európa régibb népeitől, vagy utánozta szomszédait. Európa települései tekintetében szintoly egységes, külön világrész, mint mindenben.² Idegen világrészeknek abszolúte semmi köze hozzá. Csakhogy település-geografiával senki sem foglalkozott eddig nálunk, sem történészek, sem geográfusok. így bármit leheteti magyarul megírni.

A csoportos településeket felosztják *a) üledékre* (Weiler). Ezek szabálytalanul csoportosuló házak, pl. a sok nyékvégű helység mind ülés volt. *b) Tanyákra*, hol egy kirajzott család vagy nemzetség, had, építési föl szőlői vagy földjeiknek eloszlása szerint lakóházait, pl. bihari oláhok, palócok építkezése. A megszorodott tanyákat később nálunk akácfasoros közökkel, Westtáliában, Skóciában pedig kerítésekkel különítik el. *c) A szállás*, kertek, szántók, legelők szélén vagy közepén s udvarházak körül, pl. jász földön, *d) Utcás* falu. mely a németeknél udvarházakból lett.

4 *Európai házformák* *a) az északi* skand rönkökből összerótt tűzhelyes deszkás blokk-ház; *b) keleti* szláv és finn kályhás fa-ház; *c) felnémet* konyhás-ház; *d) folyosó* s alnémet füst- és istállós-báz; *e) déli* latin kandallós-ház. Ezekből lett valamennyi európai házforma. Földségünk ebben is külön *önálló* kontinens.

Házak s udvarházak geográfiája.

Mindkettő jellemzetes az európai országok tájképében, akár a vár, klostrom, kórház. Az emeletes svájci, schwarzwaldi ház ép úgy, mint a breton, kelta, román egyes ház vagy az a rengeteg alnémet, ószász udvarház, a felső-ausztriai, bajor gazdasági udvar s az ablaktalan lépcsős emeletes olasz kőház, az Alpok déli dűlőin. Más megint az afrikai négyszögű családos ház: a vályog-tepe, más a délszláv zadruga, az új-guineai cölöpház. a kaukázusi sziklához tapadó szirtes erőd-házak s az albánok kötornyai, kulái.

Meringer szerint a lakóház, a család tartózkodás-helye fontos bárminemű településnél, a gazdasági s egyéb mellék-épületek csak későbbi függelékek. Ily szempontból meglepő az európai ház egysége, akár utánzásból, akár használhatósága miatt terjedt el az alaptípus Európa-szerte. Legegyszerűbb formájában: a pitvartól (Vorhaus, prítvor = előudvar. szlovén) elkerített tető alatti tűzhely, a *fűstház* (kapnose), minőt Szent István idejében a veszprémvölgyi apácák görög oklevele is említ, Nyomait már a neolith- és bronzkori veremházban találni. A tűzhelynek átalakítása cseréjkályhává s átvitele a hálóhelylyel együtt egy külön helyiségbe: a *szobába* (bolgárul kályhát jelent) vagyis a házba (ruthénul khat), valamint a kémény alkalmazása – későbbi idők fejleménye. Vájjon germánok találták-e ki a kettős beosztású házat, tűzhelylyel és fűtőkályhás helyiséggel, vagy a finnek, ószlávok, rómaiak a fürdés és hideg tél okából? – az a régészek dolga. Geografailag csak annyi érdekes, hogy a fűstházból román népeknél kandallós, németeknél fűthető, szlávoknál pedig fürdős ház lett; hogy a «Stube» stieben (gomolyog, porzik, fullad) tőből ugyanazt jelenti, amit a bolgár szoba, t. i. kályhát (sinfa) ószlávul istviba, habár később az izzasztó szobái, nem a kályhát nevezték a szlávok istubának, izbának. tótul hizsának, németül Ofen-nek. finnül püsfynek, miből Pest neve lett. mint a Csepel és Endresziget közötti halásztanyának halszárító, füstölőháza, nem ám pestje, vagyis olvasztója vagy mészégető kernen céje, miként Oberhummer után eddig hitték. Ebből a *fűtő házból* lett az alnémet, ószász, Iriez, a közép felnémet egységes vagy kétosztatú ház, az északi és skand, meg az orosz blokkház, a francia kétosztatú parasztház, mely maisonból (mansio) és charabreből (kamara) áll, az *albán* két tűzhelyes ház, a szerb kúcsa, az oláh, a bolgár, bosnyák, bajor, alemann vagy sváb (suevi) ház, mely Magyarországon mint ó-szlovén, majd frank ház néven a dunántúli magyar és nemmagyar házaknak, a palóc, székely, felvidéki kuklás tót háznak lett a mintája. Azzal a különbséggel mégis, hogy az igazi frank ház, hosszá-

val néz az utcára s a bejárat vértje (front) középen van, míg a magyarországi frank változatnál az utca felől ugyan, de a front végében van a bejárat. A frank ház a Karolingiek idejéből való s délnyugot felől terjedt el északkelet felé, mint Meitzen mondja, «hódító útján» s elhatott a XIII. és XIV. században a német földműves parasztság keleti terjedésével és kitelepítésével Magyar- és Lengyelországba is. A legerterjedtebb háztípus középső Európában. Ily összehasonlító módon kellene a magyarországi házakat leírni, nem Henning ó stílusa szerint, hogy való képet nyerjünk Magyarország jelen házformáiról. Amit *magyar* háznak mondanak, egy ablakkal az utcára kettővel az udvarra, az valószínűleg a ruthén füst-ház utánzása, nem az ólnak, lakóházzá való alakítása, mert a gazdasági udvar a gazda szemefénye. A putri és ólház pásztorkodó kunok ideiglenes tanyája volt, egyidejű a tornácos szlovén és trunk házzal, mert az nem igaz, hogy az állattenyésztés megelőzte nálunk a földművelést, a nomád sátras életmód a megállapodott lakású, mívelt életet.

A természettudományi geográfia idejében, de még most is szörnyűség a morfológista Banze és társai előtt (v. ö. Länderkunde 1914.) a háznak geográfiája. Nálunk sem ezzel, sem *modern* értelemben vett történeti geográfiával Pesty Frigyesen, Botkán, Tagányin s legújabban Karácsonyin kívül senki sem foglalkozott, így természetes az evolucionisták eredeti, nemzeti ház keresgélése. Pedig már a rómaiak idejében is találunk uradalmi és parasztházakat, a jelen udvarházak és uradalmi házak mintáit, A paraszttelek akkor négyszögletes, kissé föl-sankolt, az urasági háztelek pedig tojásdad s körülfalazott volt, mint máig Itáliában. Nagy Károly kapitularéi e téren is korszakot alkotók voltak, midőn a nagy császár megparancsolta az alkalmas erdők kiirtását és házak építését. Mivel mindig többen telepedtek le az irtványon: nagy udvarház keletkezett a földek és kertek közepén. A középkori tájkép jellegét így várak, klastromok, udvartelkek, csak később zárt falvak tették, midőn az udvarházak elszaporodás vagy a földesurak kívánságára jobbágyaik gyarapítása okából a hegytetőről a völgyekbe szálltak s falvakká verődtek. Bégen is, ma is családiásán szétszórt (oláhoknál pl.) *egyes* vagy nemzetségek (palócoknál) szerint tömörülő *egységes* (Einheitshaus) udvarházakat ismerünk. Franciaországnak, Hollandra és Belgiumnak az angol szigeteknek, az Alpoknak és Skandiának ez a legerterjedtebb település-formája. A Balkán-félszigeten és nálunk azokat a törökök százados portyázása tette tönkre, úgy az egyes mint az egységes házakat és a szétszórt gazdasági telepeket. Besztására nézve általában az egyosztatú zsellérházban konyha és szoba együtt van; a két beosztású külön konyhával s külön lakószobával: frank ház; a hármassal beosztású: szoba, konyha, kamara, alemann-bajor vagy sváb ház. A gazdasági épületek

elrendezése szerint az udvarház lehet *egységes* vagy *telkes* ház, ha a lakás és melléképületei egy tető alatti vagy egymás mellett vannak, pl. az ószász és friez udvarház; vagy *csoportos*, ha azok szerte-széjjel állanak, pl. karinthiai udvar L alakú, Δ vagy \square oldalú udvartelkek Salzburgban, Alsó-Ausztriában; vagy *litván* udvarház, a lakás két oldalán udvarral. Bulgáriában. Bretagneban, Steierországban a régi ibérek, vaszkok földjén, az Alsó-Rhein vidékén, az Apokban s Albániában az egyes telep (Einzelhaus) uralkodik, Németországban a gazdaságilag egységes udvarház (Einheitshaus) a túlnyomó, mely ma Magyarországon ismeretlen.

A középkorban, Wim mer szerint, négy házforma dívott: az északi skand, a szász-friez. a frank és a svéjci ház (i. m. 151). Braun ma 10 uralkodó házformát talált a *Nemet birodalomban*, ú. m.: az *alnémet* egységes udvarházat egy tető alatt, egyik oldalon a lakosztályal, a másikon az istállókkal, közbül a szérű (Diele) és tűzhelyel; a *friez* udvarházat, mely az előbbihez hasonló; csak hogy a csűr a szérű helyén van, a középnémet *ószász* udvarház négyszögű gazdasági udvarral egyrészt, lakosztály, istállók másfelől egy tető alatti. Ezek földszintes egy végbe épített házak. A *középnémet* dombi udvarház beosztása hasonlít a mi kis kerttel ellátott frank házunkhoz. Egyik oldalán lakosztály a lóistállóval egy tető alatt, szemben a tehénistálló, keresztben a csűr. A ház kertje keskenyebb oldalával néz az utcára. Ez már emeletes. Azonkép a déli *felnémet* verandásház, lenn az istállókkal, a/ emeleten konyhával, pitvarral, kamarákkal, de a bejárat a ház hosszabbik oldalán van (igazi frank típus). Ily szerkezetű a? *alpi* két emeletes ház, körülfutó folyosóval, alul istállókkal, fenn lakosztályal (egységes, egy tető alatti ház). Földszintes egységes ház a telek szélében épült városias külsejű *lotharingiai* ház, az utcára néző ablaksorral, hátul a házzal párvonalos gazdasági épületekkel s keskeny udvarral végül a *litván* udvarház, gazdasági épületektől körülvett lakosztályal.

Az *osztrák magyar* monarchiában igen jellemzők nyugaton az Alpok területén az *egyes* telepek és udvarházak, keleten pedig a Kárpátok körében a *fűstházak* nagy elterjedése feltűnő: Galicziában. Magyarországon, Bukovinában s Erdélyben. Az egyes szállások völgyek fejen, végén, ha azok nedvesek vagy igen hidegek törmelékűek és hegyfokozatok hátán vannak elszórva s a gabona határáig terjednek. Az Alpok déli felén az olasz emeletes kőházak, északi oldalán a tiroli, salzburgi havasi emeletes faházak emelkednek, kőből rakott földszinten, lapos tetőzettel, fedett háromoldalú tornáccal. Lakosztály, istálló, csűr egy fedél alatt. Az Alpok északi havas-elvén ezen négyszögű udvarházak jellemzetesek. Krebs és Grund szerint a bajor és alemann egységes ház, a frank és karinthiai udvarház, a tirol-steieri alpi ház félemeletesek. Az

egyed szállítások határvonalát keleten Bécs, M.-Óvár, Marburg. Várasd, délen Zagreb, Klagenfurt, Spittal, Linz. északon a Duna vonala teszik. Azokon belül túlnyomók az egyes települések. Azokon túl a csoportosak, a Szudétákon s a Kárpátok hegyalján az *irtóvány-települések* a IX.-XIV. századból, majdnem kizárólag frank beosztású felnémet házakkal. Magyarországon ami nem fűstház, majdnem kizárólag frank ház, akár székely, akár palóc, akár szász háznak nevezik. A nagy Alföld pusztáin a tanyai házakat, félig beasott putrikat, vertfalú vagy sövényházakat találni (kunok és törökök hagyatéka), habár ezek berendezése szintén felnémet. Nevezetes a Dunántúl két sarkában a lősz háton, a német gyarmatosokkal betelepített két nagyuradalmi vidék újszerű felnémet, illetve sváb házformáival, melyek legtakarosabb fajtáját Délmagyarországon láthatjuk. A történeti házformák határa Magyarországon a délmagyarországi s a Biharhegység, azután a Kárpátokat kísérő dombvidék. A török dúlás vidéke nálunk az Alföld, pusztai kultúrájával; az erdélyi fejedelmeket uraló vidék sa Kárpátok hálózata: fűstházaival jelleges, az európai jellegű tájék pedig nyugoli Magyarország frank házaival és uradalmáival. Mind-megannyi kultúra-ciklus jelzői!

A ház geográfiája sokféle típust mutat idegen földrészekben, melyekből a nagyobb területeket elfoglalók érdekelnek, így az orosz-ázsiai, gerendákból összerótt faház, a keletázsiai ház. melynek teteje a felhajtott szélű ponyvasátort juttatja eszünkbe, a hátsóindiai úszóház a maláji és óceáni cölöpház. Eszakafrikában a lapos tetejű szemita vályogház, a belső ázsiai fenttöledeken a kevés ablakú mongol kőház dívik. Szundaneziában, központi Amerikában a legény- és községi házak, a sziklába épített védelmi falvak (pueblo typos), Csinában lősz- és barlanglakások jellemzők. Az újguineai fákra rakott gunyhók s a csatangoló délafrikai, braziliai és ausztráliai törzsek enyhelyei (miket a Hortobágyon is látni) és szárnyékei ideiglenes tanyák,- nem állandó házak A rendes gerendázatú. lejtős tetejű zindelyes árjaház Európa sajátja.

A falu geográfiája.

1. *Jellege.* A falu vidéki nyílt helység, a családi és nemzetgazdasági gazdálkodás fészke. Erdélyben s Afrikában kerítéssel. Udvarházakból származott, ezért francia neve village, a latin villából. Német neve Dorf, az ószász thorp, skand tzorp kis udvart jelent, de a gót tzaurp mező, vidék jelentéssel a tót onkával (külső) találkozik. Az orosz drevénye egyszerűen faiságot. erdei faházat jelent. A lengyel-szloven-szerb szelő (szállás), a városi tót valal (falu) más eredetű. Római és középkori

földesurak (XIII. sz.-ig) szintén falvakat alapítottak, nálunk az irtásokat külföldről hozott soltészok vagyis gyarmatosok (Hauer, székács), székelyek végezték. Az irtványfalvak szabad falvak voltak, melyek csak később vonultak le a tetőről a völgyekbe. A hét krasován faluról az bizonyos, de vajjon a kárpátbeli szlávok hrad-jai határ- vagy menedékvárak voltak-e, hová csak veszedelemkor menekültek, máskülönb a völgyben laktak-e?- kétséges. Mint baromtenyésztő nép a tót az erdőszélét bújhatta (hogy csak Kálmán király óta?) s benn az erdőben tűzhelyes veremlakása volt, hová télen elrejtette barmát, a nyílt síkságot ellenben külső világnak (onka) tekintette az ő erdei világával (drevenye) szemben s ma is annak nézi. A síkságra kilépni annyi, mint Magyarországba menni. Ezt csak azért említem, mert általános frázis, hogy a magyarok kergették be a tótot a határszéli erdőkbe. Nem kergették, mert a szlovén máig az erdő alján szeret letelepedni s csak újabban került le a síkságra, miként a tót. A szlávok bölcsője, Niederle szerint, az északkeleti Kárpátok hegyalja: a Visztula és Dnjeper forrásai között, tehát erdős vidék volt. A művelés négy formája, ú. m. égető irtás, erdővágás, fütermés, háromforgású szántó-vetés szintén amellet szólnak, hogy a szláv népek tovább megmaradtak az első három formánál s csak újabban tértek át a föld megművelésére.

A falusi lakóházak sorjában, patak vagy útmentén, uradalmi kastély, templom vagy legalább valamely főutca körül helyeződnek el. A falu geográfiai, a község közigazgatási elnevezés. Több falu csinálhat községet, de soha fordítva. 50 nálunk 150 km-nyi sugarú falu körben valamelyik módosabb község *vásárhelylyé* lesz, a jó határral bíró pedig *mezővárossá*. Mindkettő sokáig megtartja falusias gazdálkodó jellegét, ha mindjárt nagy községnek, városnak nevezik is, pl Orosháza, Csaba, Máté-Szalka stb. Morfológiai okoskodásoknak itt nincs helye.

2. *Eredetük* szerint, vannak Európában *szabad* és volt *jobbágyi* falvak. Azután faluközösségek, minő az orosz mir. a malájok, pápuák, erdei s tengermelléki, az indiánok barlangfalvai (pueblo), germán *földmvelőfalvak* (Gewandörfer) termő határok közepén vagy sarkában, *iparosfalvak* Sziléziában s Árva megyében (Kriva üvegesek. Lipnica kőművesek), *fürdőtelepek*, pl. Borszék; *irtványfalvak* (Waldhufe), pl. a felvidéken a vágás, hau-végűek. *Bánya- és kohótelepek*, pl. Anina, Steierlak, Nadrág, *forgalmi* falvak, pl. Királyháza, Uzsok. *Szőlőstelepek* a Côte d'Or, Hegyalja s a Rhein mellékén; *egyháza áfalvak* és búcsúhelyek, pl. Radna, Nyírbátor, Pannonhalma; *halászfalvak* Norvégiában, a triez és lofoti szigeteken; *határállomások* pl. Erdélyben. Lehetetlenség valamennyit elősorolni, azért legszívesebben honi példákra szorítokozom. A külföldi példákból mégis jellegesek a földárja magasságától függő *oáz-*

falvak és *erdei* települések erdős területeken, pl. Kongo, Mackensie, Amazon, Iravaddi erdeiben; a Szán népek kerek kraljai, a berberék duarjai, az arabok s kirgizek sátorfáival stb.

Minden falunál megkülönböztelendő *a*) annak termő vagy megélhetés-területe: határa (Flur), melytől el nem választható. Jedes Dorf ist an seine Bodenfläche, seine Gemarkung gebunden (Hatzel). Ez a falu legrégebbi és legállandóbb bázisa. *b*) A falu térszíne; *c*) a település formája. Mindhárom egymással összefüggő anthro-po-geografiai momentum. Fontosabb a klímánál, építés anyagánál (Brunhes) s lakóinak fajiságánál.

3. *A fala határa*, Meitzen szerint, lehet: 1. *félre eső*, magában álló széjjelszórt tanyás-határ (Einöde-Flur), pl. palócok telepei Szilágymegyében, a csángóké Bukovinában. 2. Lehet erdei *irtááhatár* (Waldhufe), amaz négyszögletes és magában álló, emez erdei vágott út vagy patakra merőlegesen egymás-melleit sorakozó szalagos telkekből áll. Az uradalmi és jobbágyfalvakkal van ilyen határunk. 3. Több szabályos kültelekből verődik össze garmadásan a csoportos *szállások* határa (Weilerflur). 4. Leggyakoribb azonban a tipikusan német össze-vissza szabdalt *felosztott* telkű határ (Gewann-Flur), melyből minden gazdának jut különböző helyen levő jobb és rosszabb minőségű földekből. Ez a foglalás idejéből való, midőn a telepések a határon megosztózkodtak. A Tagányi-Meitzen-féle határközösség maradványa. A felvidék dűlőin gyakran látni az össze-vissza szabdalt s fölszántott szántók egyvelegét. A falu a határ közepén volt vagy van, de osztózkodás folytán szintén lehúzódt a völgybe. . . Magyarországon jelleges ezeken kívül a három tagra oszlott *jobbágyhatár*: a falu szabad területével, a községi legelővel s a fajzásra való erdővel. Ezt is a frankoktól és németektől vettük át, úgylátszik szlovének révén? Merően különbözik az utóbbi kettőtől a nagy uradalmak 6. *táblás határa*, midőn órákig megyén a vasút ugyanegy uradalom végérhetetlen tábláin, pl. Toron tálban, a csehországi uradalmon keresztül vagy az amerikai nagytermelők kukoricásain s búza-halárain.

A *falu térszínéhez* tartozik a beépített telkek vagyis a helység formája, alaprajzolata, pázsitos rétje az ifjúság, lábas jószág számára; kút, patak, malom, hidak, tornyos templom, főutcza, kert, fasor. E tekintetben nagy a különbség a fátlan. egyenes utcájú olasz, francia falu s a német zigzeges kedélyesen kényelmes Gewann-Dorf között, mely nem szereti az egyenes utcákat s az éles sarkokat a faluban. Más jellege van a hegyre kapaszkodó, szántók s utak melleit szorongó apró házakkal zsúfolt, rendetlen udvarú *felvidéki* s a széles akáczt HOS gémes-kutas *alföldi* falu között.

4. A *falu település-formáját* házainak sorakozásmódja adja meg a falu térszínén és határában. Amiért mindegyik falu

vagy hézagokkal nyíló vagy zárt település. Az előbbi régibb s Európa elején van elterjedve, utóbbi későbbi s közbülső s hátsó Európában általános. Nálunk a falu formáját eddig *óenki* sem kutatta. Legszabálytalanabb s legrégebb a görbe utcáiról könnyen felismerhető *a)* a telkes-határbeli *csoportos* település (Gewann), a gazdasági telkek közepén vagy szélén elkerítve. Ogermán-forma, melyet azonban szlávok, oláhok, magyarok is átvettek. Legrégibb formáit az Elba, sőt nyugaton a Vézer két mellékén találni, újabban hóditott területeken, a Rhein és Seine vízközeiben s a Felső-Duna mellékén, továbbá déli Skandiában, a jüt félszigeten, a dán szigeteken s Anglia keleti sík részein. Az egyes tanyás településeken kívül ez a legelterjedtebb faluforma nyugoti Európában. Csoportos településnél a házak eleje különböző utcák felé fordul. A falunak s utcáinak nincsen határozott orientálása. A kelta egyes szállásoktól abban különbözik, hogy ezeknél az udvarház áll a szántók, rétek közepén s több szállás csinál közigazgatásilag egy községet. Itt a falu a termóhatár közepe s külön község. Jlíndakettő abban egyezik, hogy mindkettő kapcsolt, vagy elszórt paraszttelkekből álló gazdasági egység.

b) A germán és szláv fálvak nagy része erdőben támadt, lacituson és Nesztoron kívül erről tanúskodnak a Bauer: paraszt s erdei építő szó, mely bauenből és Baumból lett. Szláv eredetű a *kör-* vagy *legyező-féle* település (Rundling) is, a főtér (tó, kastély, templom) felé fordított házakkal, melyek mögött kertek húzódnak. Ezek mögött koncentrikuson legelő, végül erdő terül. A halár tagjai s útjai szintén sugarasan futnak össze a körfaluba, míg a tanyás- és telkes-határbeli falunál az utak elágazása határozatlan. Kerek falvakat Német-birodalomban az Oder és Elba között, Mecklenburgban, Brandenburgban, a szász királyságban, Bamberg és Nürnberg között látni. Nálunk nincsenek, ha voltak, átalakultak templomtéri településekké.

c) Legelterjedtebb faluforma egész hátulsó Európában, beleértve a Balkán-félszigetet, a füst házat szerető *soros településmód*, út, patak, csermely, töltés, gát, hegyalja, tópart mentén. Ez megint zárt, vagy hézagokkal megszakított nyílt forma. Zárt a bácskai sváb s a frank falvakban, midőn kerítés kerítés melleit húzódik; pl. nyílt Thüringenben, midőn a háztetők egymástól 100 – 50 m távolban vannak a falu egész határán keresztül. Nyíltak a 7-10 kilométer terjedő ruthén és kis ülésekből meg külön telkes lakásokból álló, de egy halártaghoz tartozó oláh falvak. Rendes *útmenti* (Strassendorf) *áoroá* falvakban a házak az útra, patakra, tóra (Fertő) néznek s ha egysorosak, a kertek, szántók derékszögben érik az utat, ha több utcából állanak, a mezei utakra merőlegesek, *d)* *Utmentiek* az osztrák-magyar monarchiában, különösen Galicziában, a jobbágyfalvak is, csakhogy a kiszabott külső- és beltelek miatt

keskenyebbek és zsúfoltak, *e*) Csermely vagy patak hosszában *irtóványfalvak* (Waldhufe) húzódnak. A házak eleje a patak felé fordult, nálunk, ahol udvarház van: az udvar bejárata felé; a gazdasági földek pedig merőlegesen a patakra a tisztáson vagy hegyoldalakon sorakoznak, *f*) Ha az irtás szanaszét van feldarabolva, ez *ülékes* (Weiler), nem csoportos faluforma, mely azonban azzá lehet, ha az ülések összevonva (Bihar), a határ közepére kerülnek. Elszórtan a bihari hét Bucsum ülés (Weiler) maradt, *g*) Utak kereszteződésénél *láncfalvak* keletkeznek a házaknak az utak felé fordult elrendezésével. Ez nem szerb specialitás, miként Gvijics dr. véli. Előfordul Szerémségen, Szlavónián kívül, máshol is. *h*) Utaktól félreeső, soros házak *utcás*-falut alkotnak. Rendesen egy utcával. De van csak egyetlen utcából álló útmenti falu is, pl. Felek (Erdély), Sebes (Sáros m.).

A telekhatár közepébe jutott falvak (Gewandorf) a középkor elejéről, a megszállás idejéből valók. Ezért lankás, dombos és sík földön láthatók, hol jó a föld. A határ a belsőtelkek gazdája között van felosztva. Az irtásfalvak az erdők irtásával egykorúak így a népesség terjeszkedésével kapcsolatosak. Nálunk az oláhság terjeszkedett ily irtóvány falvakkal s le szállott később a tetőkről a síkságra. Az útmenti falvak, mint utaktól, tehát ideiglenes geográfiai tényezőktől függő alakulatok még későbbi eredetűek. Támadnak és múlnak a vidék forgalmassága szerint. Azért falvak és városok topográfiájánál soha sem szabad a régi utakat mellőzni s így a felszín konfigurációjára alapított természettudományos okoskodások (Földr. közl. 43. k. 200 l., Grund, Braun stb.) merő kombinációk. Az elpusztult utak, csermelyek, átkelők, falvak rekonstruált geográfiaja az igazi *történeti* geográfia, nem a birtokos családok helységnevtára. így pl. ha tudom, hogy az Ószeren megtelepedett pálosoknak mesterséges halastavuk (satorina) volt lenn a Ronyva síkján, jobban értem meg S.-A.-Ujhely felépülés-viszonyait, melyeknek a Sátorhegyhez semmi közük.

5. Az *utak* a települése geográfijában nem lehetnek öncélok, mit a morfológusok mindig szem elől tévesztenek, csak iránymutatók, eszközök a célhoz, a településekhez. Az utóbbiak nagyságától, helyzetétől, jelentőségétől s csereforgalomtól függenek, az utak, nem fordítva. Okozatok, nem okai a településeknek, amit persze történeti tudás nélkül bajos a felülethez tapadó geográfusokkal elhitetni. Ezeken is túltette magát az ember leleményessége. A természetes utak ma majdnem teljesen háttérbe szorultak a mesterséges kő, csatorna vagy plasztikától, időjárástól független vasutak mellett A folyami út csak mesterséges út kapcsolatában ér valamit. Duna, Rajnn, Elba ellentéte irányuk szerint igazodik. Az első forgalmatlan beltengerbe, a másik kettő a legforgalmasabb óceánba ömlik.

A XIV. században keletkezett a holland partvédelem s

azzal együtt a *i) töltés-gát* faluformája az áradványi földek szélén szintén a töltés hosszában sorakozó házakkal s azok végében a töltésnek neki menő parcellás földekkel. Ilyen falvakkal kellene értékesíteni a dunai öntéses öblözeteket, minő pl. a torontáli sajkások telepe. A XVI. századig cserjés meg erdős volt az északi s Keleti tenger partja s így marhatartásra alkalmas. De a marhajárás ép úgy tönkre tette ott az erdőt, mint nálunk a felvidéken és Erdélyben, mert feltörvén a pázsitot, a heves északnyugoti szél ép úgy kikezdhetette a partokat, mint nálunk a kossava szél a deliblati XVI. századbeli erdőket, melyekre homokbuckákat halmozott, *k)* így keletkeztek nálunk s a német tengerparton is a *dombi* telepések.

Végül felemlíthetők *l)* a *gyarmatfalvak*, pl. a Délvidéken, melyek parancsszóra 30 m. széles utcákkal s útra néző házakkal s templomtérrel épültek. Észak-Amerikában és Argentínában a marhatenyésztő haciendák s a tömegesen termelő farmerek hosszú házai szintén ideiglenes gyarmati ülések, udvarházak és falvak, *m)* *Vincellér községeket* bortertermő vidéken Styriában, Alsó-Ausztriában, Franciaországban, Vogezeken, a Pfalzon találunk. Itt az egyes pinceházakat hegybírótság alatt álló hegyközségbe foglalják; pl. a szatmári Erdőháton. Szőlősteleppé lett Versecz, a szőlőutak felé fordított főutcájával, melynek a vasút irányához semmi köze. *n)* Itt lehetne a *banyatelepeket* is említeni apró. utcás (Tatabánya) vagy garadás falvakkal (Petrozsény), melyekből csakhamar városok lesznek.

Nemzetiségi tekintetben bajos a falvakat osztályozni. A történeti hagyománynak kisebb szerepe van az utánzásnál, célszerűségénél s a telepések fajsajátságánál. Így Dachler, Reclus, Meitzen, Grund, Krebs nézetei e tekintetben ép oly óvatosan kezelendők, mint Brunhes, Banse, Braun, Wolkenhauer tételei, kik a felszín fizikájának és formáinak tulajdonítanak mindenhatóságot. Tény az, hogy a frank szereti az utcát s a zárt települést, talán társas ösztöne miatt, a német pedig ott is nyújtózkodik, ahol szláv eredetű kerek falvakat lát maga előtt. De terjeszkedni szeret az oláh is, a külön telki lakás mellett pedig a kelta, alsó szász, angol, norvég és magyar, bajor és sváb kardoskodik. Germán eredetű a telkeshatár falu (Gewann), de Magyarországon is megvolt s megvan, még az ú. n. lehotákban, szabad falvakban is. pl. Szepességen. Az útmenti falu sem kizárólag szláv, a töltésgáti falu sem alnémet, mert megvan szabályozott folyók mellett az orosz mocsártájakon is. Uradalmi falvakat szintén nemcsak a Rhein, Mosel mellékén, de mindenütt találunk, hol uradalmak vannak, pl. a Dráva, Duna mellékén. Még a szláv kerek falunak is van társa a latinok között. Városias falvakat Itáliában s Spanyolországban meg Amerikában lehet látni, hol minden

község csakhamar átvedlik s összeépül várossá. Viszont falusias mezővárosokat és nagyfalvakat az Alföldön és Görögországban. Nálunk a kelő és sokáig veszteglő fakadó vizek miatt, Görögországban a sok karszt miatt. Az utánzás szintén szerepel. Itáliában érthető a római emeletes kőház, a keskeny, girbe-görbe sikátoros római városias falu, de semmi értelme ez építkezésnek az Alpokban, amint semmi értelme Alföldünkön a 2-3 emeletes bérházaknak, ahol magas földszintes ház a természetes építkezés mód, pl. Gyulán.

Geográfiai *helyzetére* nézve a legfontosabb, melyik *termelő körhöz* tartozik a falu? Meddig terjed vidékén a gabona, burgonya s állattenyésztés határa? A falu szereti a víz közelségét (forrás-település pl. Pilis-hegységben); a szélmentes, védett (erdő alja, hegy töve) helyet, utakat, a folyók öblözetét (Plavisevicza Al-Dunán), átkelőjét, szögletét, a völgy belső zugát és szádját, sarkantyúját, hol a patak elágazik, vagy két csermely találkozik. Szereti a hegyfokokat, terraszokat, omladék- és törmelékkupokat település-helynek, úgyszint a katlan és vályús völgyek szélét, ritkán a völgyek fenekét, *a)* mert azon terülnek a szántók, rétek; *b)* ezek télen hidegebbek, mint a hegytetők. Síkságon az árnyas, széljárta (marosmenti falvak) berkes helyeket és a diluviális magasabb hátakat, pl. Torontálban. Kerüli a nyirkos, vízjárta, túlságosan forró vagy hideg cserjés helyeket, a laza talajt. Halászatból, gyékényfonásból élő falvak utcái a tó (Balaton, Fertő) láp, (Ecsed), vagy folyó felé nyílnak, vagy vele párvonalasak. Igen sokszor a földesúr akarata a főök, főleg a VII.-VIII. századbéli, nálunk X.-XIII. századbéli falvaknál. A XII.-XIV. századok erdőirtása után a természetes nevek (rét, mocsár, berek) szerepelnek, előbb a földesurakéi. A külön esetek felsorolása a falvak monográfiájába való.

8. *A település sűrűsége*, vagyis az elszóródás vagy tömörülés mikéntje (Reclus) fontosabb, mint a statisztikai lélekszám. Ratzel említi erre nézve Vorarlberget, melynek 217 helyiségében a 80-as években 623,000 ember élt, a Neckar és Duna kerület 4308 falvában pedig csak 468,000. Az ú. n. népsűrűségi átlagok semmit sem érnek a lakóhelyek távolságának átlaga nélkül. Jellemző mégis, hogy a föld felületén a kis települések dominálnak. India lakosságának 77% falvakban lakik, Franciaországban 62%, Itáliában 57%, Németországban 55%. Németország 76,400 mezőgazdálkodással foglalkozó településéből 55,000-nek 500-nál kevesebb lakosa volt (18%). Oroszország községeinek 90% ilyen. Ausztriáé 70%. A német mezővárosok a falusi települések $\frac{1}{4}$ teszik. Franciaországban minden öt óra járásnyira várost találunk, negyedórányi távolságban szállást, tanyát, Németországban 7 km-re jut egy helység, 2-3 órányira város. Vásárhelyek távolsága nálunk igen aránytalan, de «Vásárvonalak» nincsenek sehol. Fikció, melyről a

történeti s jelen geogr. mitsem tud. Népes vidéken a falvak összeérnek a városokkal, gyér népességű tájakon pedig elnyúlnak a falvak vagy nagy közökben következnek.

A falu *külső képét* helyhezete (Lage) és építkezésmódja adják. Erdő, liget, tó, fennsík, pusztá azonnal módosítja a falu képét, úgyszinté a házak építésanyaga (vert fal, kő, fa) tetőzete, utcáinak egyenes vagy kanyargós volta. A háromablakos orosz lakás fatornyával, a ruthén fatornyos falvak, a latin országok cserepes kőházai, Korzika és Peloponezus erőd-falvai, az erdélyi mezőkapus falvak ép oly jellegeseek, mint a kastély, vár (Kapi, Sárosban), klostrom (Zircz, Jászó) függelékes falvai.

Az angol falu világító-tornya az úrilak, melynek parkja nagyobb a falu határánál; így a ruthén nyomorult viskó-talvakban is, hol lengyel a földesúr, míg a forgalomra utalt sárosi Sebes, erdélyi Felek, Kőrösmező falvak véget nem érő házsorokkal az utat tolják a falu képébe. A hegyek oldalaira tapadt tót falvak, a gerendákból, vesszőből összerótt oláh falvak más hangulatot keltenek, mint az Alföld nyílt, tágas, igaz, poros, fátlan községei. A Kelet befelé fordított, lapostetejű udvarházaival, agyagkerítéses mozlím falvaival, hol csak egy a járható utca, a többi mind sikátor és kutyaszorító, a török falvak vörös cserepes földházai a Dobrudszában s Kis-Ázsiában más hatást keltenek, mint a fjordok zugába bujtatott norvég, a kertek s vérandás házak között kanyarodó német falvak.

Városok geográfiája.

A földleírásnak kettős természetét: *természeti* és történeti oldalát legjobban a *városok geográfiája* hozza öntudatra. Csak geográfus írhat ezért városokról geográfiát, nem kizárólag morfológus, sem történész, mert természet és ember szolgáltatják együttesen e tudomány bizonyítékait. A gazdálkodás módja, politika, védelem: emberi vonások; a forgalmi távolság, felszínnek minősége, klíma, a tájkép: természeti adottságok, amelyekhez az ember *tetszés* szerint alkalmazkodik. Klíma és tájkép állandóbbak, mint az emberi élet vagy kultúrája, de nagy időközökben mindkettő változik. Mivel pedig kultúrák, népfajok és nemzetek változtatják meg a föld felszínét, pl. Európának történeti képét a IX. század óta – még mindig kérdés, melyik az erősebbik a kettő közül?

Minden időnek, vidéknek és történeti fajtának megvolt és megvan a maga különös városa és városi, élete. Más a Földközi-tenger mívelődésének városköre, más Ázsia elejének, Turkesztán, Csína, India és Amerika városainak jellege és eredete. Európában a városokat a városi gazdálkodásmód hozta

létre, a szocializált milliós városokat a világgazdálkodás, melyeket az ó- és középkor nem ismertek.

Középkori várost el nem lehet képzelni körfal, vám és vásártér nélkül. Ma ledőltek a körfalak, vámsorompók és beépültek a vidékről élősködő vásárterek. A nagyság szintén viszonylagos. Németországban legalább 2000 lakos kell a város kategóriájához, Amerikában 8000, Magyarországon s keleten még 50-ezres városok is nagy falvak. A néger óriás falvakat senki sem mondhatja fővárosoknak, persze európai értelemben. A milliomos városok szintén kiléptek természetes határaikból. Angliában s Amerikában már a városon kívül építik a gyártelepeket, kaszárnyákat, Newyork, London nem egyéni városok többé, hanem városokból összetakolt kolosszusok. Amiért ma ellensúlyozókul a *kerti városok* típusa keletkezett.

1. *Város és vidék.* Új fogalom, melyet a városok modern föllendülése hozott létre. A középkorban csak kúriák, várak és kastélyok domináltak, ma városok. Azoktól függ a népek gazdasági, műveltségi és politikai fajsúlya. Erre nézve Meitzent idézzük: «Minden műveltségnek alapföltétele a földművelés, mert feltételezi az állandó települést. Ebből lett az ipar és kereskedelem. Eleinte a gazda volt a családjának iparos, kereskedője, mint máig a norvég és nagy orosz. Elég volt magának. Ezért kifejtettebb volt a telepes személyisége, jobban ügyelt a szomszédsági viszonyra, melyből megszületett a jog. Település nincsen *a)* alkalmas föld, iható víz, ennivaló és határvédelem; *b)* a szomszéddal való megférés nélkül. Ezért az egyes szállások a település kezdetét jelzik, a zártak már haladottabb stádium, a *társadalom* megérésének gyümölcsei. Tetőző állapot a *városokban* való zsúfolódás, a vidék özönlése városokba (Landflucht). Az egyes szabadságának és megélhetésének megvédése a többiek részéről. Földműves megél ipar és kereskedelem nélkül, de utóbbiak forgalomra és árúik kelendőségére vannak szorulva, a földművestől és versenytől függenek. Ezért középkori várost védelmi fal- és vásártartás nélkül el sem lehet képzelni. Biztos út, hírhordás, rendőrség, jogbiztonság, s főleg az kell, hogy iparos és kereskedő munkájának fölőslégéből tartsa fenn családját. A földműves munkanagyságának arányban kell állnia az aratással. Fizikai erejének pótlása, gépeinek kopása, vetőmag szerzése szintén megkövetelik a fekvő tőkét, csakhogy az iparos direkte tőkére dolgozik, mert földbirtok hiányában ezzel tartja fenn hozzátartozóit. A forgó és fekvő tőke uralomra vergődése a geográfiai tér és munkaerő nagyobbodásával idézték elő a legújabb fordulatot, hogy a paraszt a városi tőkének és a nagy uradalmi gazdálkodásnak lett a rabszolgája. Tőke birtokában hozzáértés nélkül is lehet gazdálkodni, ipart folytatni. Csak szellemi tőkevezetés és pénz legyen! A paraszt régebben önálló, termelő, öntudatos osztály volt, kinek a városi iparos és kereskedő

járt kedvében, hogy vevője s megbízója lehessen, ma pedig megszűnt a paraszti öntudatosság s fordítva a termelő vidék lett zsákmánya, rabszolgája a városi tőkének.»

Ez idézetben bennfoglaltatik a városok signatúrája, eredete, jellege, fejlődése, kereseti-, geográfiai, forgalmi, etnográfiai és politikai helyzete, mikből a *városi* típusok keletkeznek. Benne van a város és vidék különbségében Európa eleje s közepének különbsége, hátsó Európa kulturális és politikai jellege között. A falu hosszában terjed, a város széltében és magasban. Faluban a hány ház, annyi a család, a telkek vásárlása érdek; városokban minél nagyobb a házak szaporodása, annál magasabbak a házak s kevesebb a telkek. A nép szaporodása falvakban új telkek szerzését követeli (földéhség), városokban egy helyett a régi lakásokat tágítják. Falusias községekben, akár Afrikában és a mozlim városokban, ideiglenes a forgalom: búcsúk, hetivásárok alkalmával; nálunk megyei közgyűlések idejében. Azután csöndes minden. Igazi városokban pedig folytonos a forgalom, zaj, élénkség és munkálkodás. A falu s mezőváros közvetlen határából él, a vásárhely szomszédos vidéke, után. Városok pedig függetlenek közvetlen környezettől mert a távoli forgalomból, sőt világvárosok már nem is az ország és földség, hanem a globus forgalmából élnek (Hoscher). Teljesen más ma a geográfiai helyzet felfogása, mint 2000 évvel ezelőtt. Perikles, Washington liliputi államférfiak a mai világfelfogás és világperspektívák mellett. Az ókori és újkori csatározások kakasviadatok, a hetekre, hónapokra terjedő nagy csaták, a középkori kereskedelem s ipar gyermekjátékok a legújabb kor óriás nemzeteinek ebbeli teljesítményei mellett. A geográfiai helyzetnek ma globusi, nem országos vagy helyi perspektívái vannak. Csatákban is fontosabb a bekerítés, mint a tüzelés.

Ezért megváltozott a tömegek erkölcsi életfelfogása, ízlése és eszménykeresése is. Egy új kor vajúdik, új ideálokkal, a megélhetés új módjaival, melyeknek a jelen háború csak bevezetője. Bármint kesereg a geográfiai rövidlátóság, a provinciális, megyei és országos élet összezsugorodik a kereskedelmi és politikai szövetségek jövő kereteiben, a melyeknek a városok a fejlesztői. Az átmenet természetesen torz vonásokat is mutat az emberi új életnek ragyogó formái mellett. A városi ember kiszakadt vidékies és emberi természetességéből. Mesterséges életet él szellemi és ipari munkája miatt. Korábban érik, okul és kopik. A városokat a vidék tartja friss vérrel, idealizmusszal, nemzeti színnel, kedélyességgel s vallásossággal. Városi ember nem oly hiszékeny, mint a falusi, hamar keresztül lát a szitán, sőt hitetlen, kételkedő, lázongó, élvezet-hajhászó s pompakedvelő. Ezért tartja Rousseau a városokat az emberiség megrontóinak, *gouffre de l'espèce humaine*, Reclus ellenben a haladás Avatur-jainak, új viszonyok, gon-

dolatok s életküzdelmek (vámegységek, trust-kartell, központok, irodalmi, művészi irányok) megteremtőinek. Minden társadalmi elnyomorításuk, erkölcsi nivellementjük mellett mégis csak a városok a modern civilisatio diadalszekerei (chairs de civilisation qui roulent a travers les âges) az élet magasabb., nagyobb stílú formáinak fölkarolásával, a tehetségek és lörekvések istápolásával, a tudomány és művészet forrásainak és iskoláinak megnyitásával. Csak hybrid életet él mellettük a vidék s majmolja városokat, mert minden valamire való talentum csak a városban tud érvényesülni. A városi élet e tömeghatásával, ha mást nem, annyit mégis elért, hogy előkészíti a népek, nemzetek szolidaritását, melyre minden fennkölt lélek, politikai, vallási és erkölcsi reformátor törekedett s törekszik máig is, persze a maga esze és felfogása szerint.

2, A városok *eredetére* nézve kétféle vélekedés uralkodik. A nemzetgazdák, pl. Roscher, egyedül a kultúra emelkedését vagy hanyatlását, gazdasági és politikai okokat s az ember akaratát fogadják el alapításuk okául; különösen arra való tekintettel, hogy Petrogradot Péter cár előre megfontolt akaratából alapította a Nyeva mocsaras vidékére, Nagy Sándor Alexandriát, Mária Terézia Szabadkát s Újvidéket, Fehértemplomot, Károly Vilmos a durlachiaknak bosszantására csinálta meg 1715. vadászkastélyából Karlsruhe, egy másik oligarcha: Eberhard! Lajos. 1704 Ludwigsburgot. Ez kizárja Ilassert nézetét, hogy a legtöbb város elszaporodás folytán s faluból keletkezett. Mert akkor a földeket s határokat őrző védelmi városok soha sem alakultak volna. Egyféle gazdálkodás mellett faluból sohasem lesz város, pl. Nagy-Károly, H.-M.-Vásárhely, ha mindjárt mezővárosnak vagy bárminek nevezik. Többféle kerestmód, vár és piac csinálják együttvéve a városokat. A felvidéki és sváb városok nagy része nem volt falu pl. Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes. Az is tény, hogy városépítésre predesztinált helyek akárhányszor üresek s a legjobb forgalmi pozícióval bíró hely pedig, pl. P.-Ladány a lakosság élnélhetlensége miatt parasztfészek maradt, A leggyarlóbban felszerelt tájak ellenben, pl. Berlin, Odessza, Detroit távolhatásuk miatt nagy városokat hoztak létre. Tény az is, hogy a rómaiak, alarod- és andeszi népek városépítők voltak, törökök, mongolok, indiánok pedig városdúlók. Kétségbevonhatatlan az is, hogy privilégiumok is felvirágoztattak városokat, pl. Miksa császár Lipscének árúmegállító s három vásártartás jogot adott 15 km sugarú területen. Kolozsvár csak a kormány támogatásával lett főváros, a vasútilag soká szándékosan elhanyagolt székelyvidék városai sehogy se lendülnek. Mindazáltal a morfológusok (Kohl, Schlüter, Grund) nézete szintén egyoldalú, hogy csak geográfiai föltételezettség az ország formája, természetes utak s előnyös helyzet építenek városokat, Az igazság az, hogy a *természetes* s *történelmi privi-*

legiumok, konjunkturák, a népelv arravalóságával egyetemben teremtenek városokat földünk minden tájékán. Buda hegyfoki város, pl. mint Pétervárad s politikai kedvezés, Mátyás s a szultánok építkezése nélkül annak maradt volna, nem lett volna belőle főváros. London a 90 es években lett a világ első városa, midőn Anglia óceáni forgalmát ügyesen elhelyezett flotta-állomásokkal biztosította. A geográfiai helyzet mindenestre elsőrangú tényező, persze a világkonjunkturák támogatásával, de azt a helyzetet sem morfológiai (Braun), sem mértani módszerrel (Kohl) nem lehet megokolni. Kohl pl. a geográfiai $O \Pi \Delta$ formákkal próbálta az ú. n. arany-metszet szerint a fővárosok elhelyezkedését megfejteni. így Pestet, Prágát a körből, Bergent, Lisboát, Christianiát a vonal részarányosságából, figyelembe nem véve, hogy Bécs csak 1510 óta a Szudéták, Kárpátok s Alpok központi városa, 1807 óta azonban peremváros lett belőle. Pestet szintén nem a geográfiai helyzete, hiszen a Duna könyökében Vác fekszik, hanem a koncentrikus vasúthálózat emelte. Az 50-es években vajmi szegény provinciális város volt. Az ókor a szigeti városokat szerette védelmi erejük miatt, ma a partok legbensőbb zugait szeretik a városok, ahol a földség termő vidékeivel s úthálózatával jutnak összeköttetésbe.

Szem előtt tartandó mindig I. Schlüter dr. figyelmeztetése, hogy a *legközelebbi szükséglet* oka a város keletkezésének, Pesten például a dnnai szigetek közötti halászat volt az első főok. A föld-hátnak szélén épült Lemberg-nél, Naumburg-nál a védelmi szempont. Csak azután jutnak lakói városuk földrajzi előnyös helyzetének tudatára s fejlesztik azt, ha arra való. 2. Hassert szerint pedig a legkitűnőbb helyhez (Lage) sem elég, találkozni s kapcsolódnia kell annak emberi *erdekekkel*. Például Johannesburg és Klonkodikének sem helyzete, sem klímája nem kedvező, mégis hirtelen lettek városokká, Orsova mind a két tekintetben elsőrangú, mégis turista városka maradt,

3. Miként falvaknál, úgy a városoknál is kiváló geográfiai momentum a városok *épületbeli és városrészek* szerint való *el- és berendezése*. Brunhes fő elve, hogy csoportos és széjjel-szórt a városok típusa, keveset mond, mert figyelmen kívül hagyja a városok fejlődését, Európai városoknak, *Schlüter* szerint, meg kell különböztetni *a)* a város körvonalát (Um-riss); *b)* alaprajzolatát (Grundriss) s *c)* újabb, emeletes házakból álló városoknál a keresztmetszetet (Aufriss). Negyedik momentumnak a *d)* városok fejlődését kell vennünk, mert nem mindegyik város lett faluból, hanem a munkafelosztás helyhez-kötöttségéből, így a geográfiának, mint a térbeliség és a helyzet mérlegelésének tudományának kell tudnia, mikép helyezkedtek el a város területén, a munkafelosztás adott térszínén, a foglalkozáskörök?

A történeti városok központja, csirája az I. óvár vagy

ószér, vagy belváros. Lehet az római castrum, pl. Strassburgban, Kölnben, valószínűleg Pesten is, kastély pl. N.-Károly, Tata, templom (Pécs) fejleménye. 2. A kőfallal, palánkkal (Szeged) körülvelt *belső* rész, kapuival együtt. Itt találjuk a legrégebb templomot, pl. Bécsben, Pesten a IV. kerületi plébániatemplomot, közel a dunai átkeléshez, városházat (München, Bártfa), várat (Brüsszel, Eszék, Zágráb, Szászváros). A falak lebontását a forgalom s a város terjedése követelvé, a 3. a *külső részek* vagyis külváros egybeforrad a belvárossal, de azért külön helyen találjuk *a) mester-részt* az iparosok negyedét, pl. Nagy-Károlyban az uradalmi kastélypark kerítésén kívül, Temesvárt a gyárvárost; *b) a vásárpiacon* a kereskedők negyedét. Pesten pl. a Ferenciek-tere volt az, végül *c) gazdálkodók* városrészét pl. Szegeden az alsóvárost. Legvégén van a cigánysor, oláh vagy zsidó negyed, mint a legkésőbb jött telepések lakótanyái.

Modern városok elvesztették ezt a középkori tagoltságukat, de azért megőrizték a negyedek, utcák elnevezéseiben. Mindegyikben van city, cité, citta, alkazár, cindad, tower, piazza, corso, Festung, Zwinger, Linie, Zeile, street, avenue, alemada elnevezések. Mindenütt máshová sereglik az értelmiség, iskolák, közigazgatás; más helyen csoportosulnak a bankok, kirakatok, kereskedők, más helyen a gyárak és lakóházak, ha nem is oly koncentrikus négyes felosztással, minőnek Schlüter képzei. A belváros ószerű zsúfolt görbe utcáival, apró tereivel középkori emlékeivel jelleges. Ott csak tartózkodnak, nem lagnak tömegesebben. Innen vezetnek kifelé a külváros egyre szélesebb, egyenes, modernebb útjai és utcái a gyári telepekhez, sétahelyekre s a vasúthoz. Ez az új város, melyben kereskednek is, lagnak is, de főleg a jómódúak. Majd ritkábbak lesznek a házak, szaporodnak a kertek és üres telkek s villacsoportokra bomlik a sugár-út, főutca, avenue, s következnek a gazdálkodók és munkások kicsi házai, gyári és üzleti városokban, pl. Londonban, Liverpoolban a parazita negyedek, a nyomor (slumm) tanyái. Középeurópai városok szélén ma vasúti negyedek keletkeznek, hová üzleti vállalatok, raktárak, posta, mulatóhelyek és restaurációk húzódnak. Németország történeti városai között legjobban ismerjük Strassburg fejlődését. A város ószere: a castrum, ez kitágult 900-ban középkori várossá, majd ez növekedeti falainak kitolásával 1350-ig. Innen 1141-ig külső részei nőttek gyűrűsen, majd a XVI. század óta az újabb Strassburg, amely legtöbbet nyert a németek birtokában. Hasonlóan fejlődött a többi 14 történeti város: Lübeck, Bréma, Hamburg, Dresden. Nálunk Kolozsvár, Kassa, Eperjes, a két Besztercze mutatják a gyűrűs, koncentrikus növekedést.

A szegénység és előkelőség, a munka és a hivalgás különcködése az egész világon megvan. Néger városokban úgy,

mint Indiában, azzal a különbséggel, hogy helyi és faji körülmények szerint változik a városok berendezése is. Így mozlím országokban a négyszögű vályogfallal kerített város közepét a tűrhetően rendes főutca hasítja. Egyik végében a szállókkal (han), közepén a bazárral, kutakkal s mecsetekkel s a kormányzó emeltebb lakával; másik végében pedig a temetővel. A főúttól jobbra, balra, girbe-görbe sikátorok, kátyús, poros zugok és kulyaszorítók zsúfolódnak, itt-ott egy síremléssel s eldugott mecsettel.

4. A városok *növekedése* vagy sugarasan (Karlsruhe), szél-tében, bordásán, rostély- vagy sakktáblaformában (New-Orleans, Soest) vagy hosszanti vonalban, modern városoknál a magasba történik. Az utcák mindig a központ vagy folyó, tengerpart, tó felé nyílnak. Európa nyugati városai az Atlanti-óceán hatása alatt, nyugot felé nőnek. Ezért, meg a napsütés s nyugoti széljárásunk miatt a Δ vagy \square városok déli s délnyugoti oldalán a gazdagok laknak, a gyárak a füstjük miatt keleten vannak,- a lakosok zöme pedig északon lakik. A hirtelen fölcseperedett Pesten össze-vissza vannak a gyárak és kaszárnyák, de Pest szintén főleg nyugot felé: Bécs felé növekszik. A parlament köre a legszebb, leggazdagabbik, legmodernebb Pest, amely mögött messzire maradt a régi mágnásnegyed a Múzeum körül. Kelet, vagyis az Alföld felé való növekedése lassúbb, ámbár a Rákóczi-út mégis éjjel-nappal Pest legforgalmasabb útja, ellentéte a Szabadság-tér csendjének s előkelőségének, a nagykereskedelem, minisztériumok bürokratikus rátartóságának. A dunántúli és északi forgalom minden erőlködés ellenére aránytalanabban csekélyebb. Nem is nő arra felé Pest! Van azonban elég kivétel, mely nem nyugot felé húz. Így Marseille, Brüsszel keleten terjednek, részint a szuezi út attrakciója, részint vasúti hálózata miatt.

Nagyvárosok növekedése környezetük rovására történik, mert nemcsak a vidék élelmét, keresetét szívják magukba, hanem népét, munkaerejét is. Budapest tejkészletét pl. három megyéből szedi össze. Miatta semmire sem megy Esztergom, Fehérvár, még N.-Kanizsa sem. Aki 2-3 óra alatt eléri Pestet, az itt költi el pénzét s így a 6000 idegen, ki naponta Pestre beérkezik, tetemes árdrágítója mindennek, szállóknak, élelemnek, mulatóhelyeknek. Ezért satnyul a vidéki városok élete, fejlődése. A középkorban a vidék lakossága nőtt, ma a geográfiai környezet virágai (fleurs de milieu, Beclus) a városok. Paris elérhetőségének határa az első körben: Bordeaux, Lille, Rouen, Nancy, másodikban Orleans, Tours, Lyon, Poitiers, Angoulême, azután Amboise, Livorno, Ruffe. A távolhatás erejével (force géographique) növekszik Berlin, Newyork, London.

A magasba való növekedés 2-36 emeletes házak, bérkaszárnyák építésével, Európa népi zsúfolódásának s milita-

rizmusának következménye. Amerika felhőkarcolóival érte el a tér kihasználásának tetőfokát. A barbár spekulációnak is nagy része van benne, de a fejedelmek műízlését és város-szeretetét sem szabad kifelejtenünk, melynek Európa szép városait köszöni. Madrid V. Károly császár, Petrograd Péter s II. Sándor cárok. Paris III. Napoleon, Bécs Ő Felsége Ferenc József boldogult nagy királyunk, Berlin s a németek jelen szép, modern városai II. Vilmos nélkül el sem képzelhetők. A múlt század második felében rombolták le azok várfalait s tági-tották a kör- és sugár-utakat. Sok érdekes költői részlet ment így tönkre, pl. Nürnbergben, Italiában, de mégis szebbek és egészségesebbek lettek a lebontással az európai városok. Sajnos, a mindent bepiszkító spekuláció, Cicero és Julius Cesar házbéruzsorások idejétől kezdve Ő Felségének a *Tőkének* trónra ültetéséig sok helyt elcsúfította a természeti szépet pl. kalitkaszörnyetegeivel telerakta Dunapartunkat, magyar stílnak csúfolt téglahombárjaival Pest mellék- s Temesvár, Szeged, sőt Belgrád főutcáit. A Tőke garázdálkodása óta támadtak Angliában a csúf kéményerdős iparvárosok (Clyde-Főhrde), nőtt óriássá London s a többi milliós város, de azóta keletkeztek visszahatáskép a *kerti városok* Düsseldorf, N.-Károly, is.

5. A geográfiai *föltételezetség* a települések természetességét vitatja. Természetellenes, hogy Martinique és Pompeji vulkánok tövében épültek, hogy a Maros torkát megkurtították s ezzel a Tisza sodrát a városra hajtották; de természetes, ha a városok magas parton (Baja), diluviális háta közeeledésén (Csongrád) épülnek. Csakhogy mindent mégsem lehet kimagyarázni a felszín formájából. Mindig fontosak a természeti előnyök, de ember kell hozzá, aki azokat felismerje és értékesíteni tudja. A forma még nem csinál várost. Cotta geológus a jó ivóvizet s az épület fundusát tartja első föltételnek, de Becskereknek, Károlynak, Temesvárnak, Debreczennek rossz az ivóvize, mégis városok. Amsterdam, Velence pedig cölöpökön épültek. Általában mégis mellőzhetetlen a természeti millieu. Kerülik a városok ez okból a kietlen, sziklás vidéket, a laza, homokos, víztelen vagy nyirkos helyeket. Legjobban szeretik a síkságokat 100-150 m magasságig, de ha érdek vagy szükséglet parancsolja, viszont felmászhatnak az Andok tetejére is, mert lenn maláriás a talaj: föl az érchelyekre (Pasco, Klondike) vagy a tibeti fennföhire, ha jó legelőket s jakcsordákat találnak ott fenn a magasban. Az ember tüdeje hozzászokik a ritkább levegőhöz s kisebb Jégnyomáshoz, ezért érthetetlen, miért vet oly nagy súlyt a régi geográfiai iskola a magassági állagokra? Hogy a legtöbb német város 100 méteren alul fekszik, ezt semmit sem mond, mert München 500 m magassága ellenére Németország legszebb, nagy műveltségű s vidám népű városa. A felcsiki magyar magas lakóhelyén van oly értelmes és erős. mint a 83 m. szintjén lakó szegedi. Mily geográfiai

nagyképűsködés ez a tétel: Amerikában az Unió lakosságának fele 100 s 300 m. között lakik; $\frac{3}{4}$ része 300-on alul; hogy a kereskedelmi városai 150 m-ig vannak legnagyobb számmal. Persze. Mert a síkságon van elég tere az ember mozgékony-ságának s a forgalom az újkorban leszállott a hegyekről a i enger mellékére s a rónákra. De hogy az valami nagy dolog volna, hány méterrel vagyok a tenger lelett? – a gyakorlati geográfia be nem látja. A népesség szaporodása magasabbra tolja az embereket. így az Unió általános lakottsága 1870-ben 210 méter volt, 1890: 240 m. Ez csodás? Ezért Brunhes magassági statisztikája kuriózumnak jó, de okulásnak nem az.¹¹

Más az, ha eleven vízzel, étellel hozzuk kapcsolatba a városok föltételezettségél, mert ez az emberi lélek, főleg műveltségére törekvésének rokonvonása. Így érthető, hogy előbb subtropikus tájak s az örökzöld tenyészet napos vidékei kaptak városokat Indiában, Kis-Ázsiában s a Földközi-tenger körében, csak azután a télen kihalt, nyáron hűvös északi mérsékelt tájak Közép-Európában. De csak itt, ez évszakos tájakon keresik a napsütötte helyeket s dülőket a városok, falvak; csak itt van értelme a napsütés-arisztokrácia (Sonnen-Aristokratie) és az árnyas-szegénység (Schatten-Armut) emlegetésének. Déli országokban ellenkezőleg az árnyas városrészek keresettek s az Alföldről szintén a meleg elől menekül a gazda a tanyákra, az úr a hegyekbe. Hogy a föhn-szél hatással volt a Reusz-völgyi településekre, a napos oldal a Rhône-völgy szállásaira, ez a városokra nem vonatkozik. Ere, erdő, termények magassági elterjedése ennél fontosabb.

Szeretik azonban a városok a folyami szigeteket. így Berlin, Paris, London, Pest pl. eredetileg szigeten épültek. A Duna fattyú vagy mesterséges medrében ma körutak pompáznak, úgyszintén a tavak közét pl. N.-Beckerek a Fehér s a levezetett beckerek tóság között volt s szeretik a lápok szélét (Ecsed, Blatta). Ha nádlás és halászat ott megélhetést nyújtanak, csupán falvak lesznek, de nagy halásztanyák mellett (Pest, Lofotiszigetek), városok. Ratzel a nagy folyók hurokját (Schlinge, pl. Arad) s kanyarulatait, szögleteit (Szeged) és szakaszhatárait tartja városfejlesztőknek, különösen azokat a helyeket, ahol a folyami hajózás kezdődik, vagy véget ér s horgonyvetés lehetséges. Richthofen pedig a meder összeszűkülését s az átkelési elősegítő szigeteket (Berlin, Kijev, Ó-Buda) nézi kedvező föltételnek, Hahn és Grund a kemény földhátaknak áttört helyeit tekinti a hídvárosok okának. A törésvonalakat eddig nem vettek figyelembe. Pedig nem merő véletlen, hogy Buda a délnyugat és kelet felől jövő törések közepén fekszik, hogy a Dunának meridionális völgye Bajáig törésvonal, mely folytatásában a Garam egyik könyöke s Besztercze felé nyúlik, mintegy előre kijelölve az irányt az utaknak. Igen nagy kedvezmény, ha ily tört vonalak vagy vájt völgyek hágókhöz vezetnek Rózsa-

hegy, (Sturecz, Revucza), Ungvár (Ung, Uzsok) vagy ha a delta elágazásának kezdete kaput nyit a vidék főforgalmi vonalához. Pl. Archangelsk (Dvina), Tuldsa (Duna). Utváltás helyeit pl. hágók előtt s mögöttük az utak összegyűjtői pontjait (Turin, Milano) s ahol a forgalmi eszköz megváltozik vagy csomósodik s egyáltalán különböző tájak érintkező helyeit (tenger és part. hegy és róna, mocsár és szilárd talaj szélét) szintén szeretik a városok. Ide tartoznak az ü. n. városokul predesztinált helyek, pl. Bagdad, Messina, hol azonban nem a tengerszoros keskenyedése, vagy az ikerfolyónak deltatóve csinálták a várost, hanem a geográfiai helyzet távolhatása a Földközi-tengertől a perzsa öböl, illetve az Egei- s Fekete-tengerektől a középázsiai vasútig s a Kaukázusig. Hasonló hatása van Marseillenek Lyonig s a Dnjeszter torkának a 20 km-el beljebb fekvő Odjesszára. Hettner szerint az európai városok X irányban sorakoznak.

Szeretik a városok továbbá a gyógyítóhelyeket, forrásokat (Buda, Aachen, Brussza), portalan levegőt s erős besugárzást (Tátratüred), tónak, tengernek mérséklő hatását (Montreal, Riviera), enyhe telet (Görz, Meran, Geneve). Szeretik a kiugró fokokat akár hegyen (Segesvár), akár síkon (Csanád) legyenek azok.

6. A városok természeti környezete, lakóinak ethnografiai és kulturális karaktere s története bizonyos *jelleget* nyom a városokra, sőt egyes részeire. Mindegyik individualitás, hol komoly, hol vidám. Mindegyik összetett egyéniség, mely különböző kerületekből, negyedekből összeszőtt, Mindegyik más. Fő, hogy természetes legyen. Ez a városok logikája. Budapest pl. ne akarjon tengeri kikötő lenni, midőn három millió méter-mázsa forgalommal jó folyami kikötő lehet. Egyik komoly, mini; pl. egyetemi városok (Jena, Göttingen, Oxford), másik vidám, művészies, pl. München a festészetben, Bécs a zenében. Egyik ószerű (Lübeck, Avignon), másik túlmodern (Ostende). Mosolygó kedves pl. Paris; borult egú s pöffeszkedő London. Nyárs-polgárisan korrektek a sziléziai városok: proletariátust csinálók s kifosztok Chicago, Cardiff, Newyork. Mindegyik foglalkozásmódja s hírneve szerint; Karlsbad fürdőváros. Mekka, Lourdes búcsúváros, Metz. Pétervárad katonavárosok.

7. Ezért nehéz általános *főloáxtáót* találni. Szárazföldi s tengeri és óceáni városok helyett alkalmasabb *Hettner* fölosztása *történeti* s *modern* városokra. Ezekben bennfoglalatik a városok főbb típusa: gazdasági, iparos, kereskedelmi vagy forgalmi, politikai, gyarmati és idegen városok, a) A *gazdaágiak* termő területekhez s bányákhoz kötöttek. Alföldi városaink nagyrésze gazdálkodó, még az iparral, kereskedelemmel foglalkozók is termelnek. Tipikusok a nagy határral bíró Debreczen, Szeged s Szabadka. A felvidék városai ellenben iparosok. Felemás, iparos és kereskedelmű, de nem termelő

Budapest és Temesvár, b) Az *iparvárosok* függetlenül a politikai határoktól a tőkevállalkozás, nemzetközi munka s kereskedelem chance-ai szerint helyezkednek el, főleg nyersanyagokat előállító tájakon, közel a tengerekhez. Ezért elsősorban Anglia hosszában találjuk azokat, azután a Rhein vidékén és Westfaliában, a Maas és Rhein alvidékén Belgiumban, Flandriában s északnyugoti Franciaországban. Utána Svájcban, a Pónak középső szakaszán zári tömegben meg Aragóniában, Csehország párkány vidékein, a szász királyságban, többnyire hegyes vidéken, hol fa, víz, olcsó munkás áll rendelkezésükre. Annál meglepőbb a moszkvai medence ipartelepe az Oka és Volga között. Európa többi részében csupán elszórtan, nálunk a Kárpátok mellékén van iparváros. Leggyérekbb az iparosvárosok földmívelő országokban s a három déli félszigeten, Skandia és Oroszország erdős meg déli tájain. Kereskedelem nem mindig kapcsolatos velök, mert az áru- és személyszállítás a forgalmi utaktól és irányuktól függ. c) így elsősorban a *forgalmi* városok kereskedelmiek s forgalmatlan országokban, minő Oroszország, csak a szatócskodás nem pedig nagyszabású kereskedelem dívik. Szatócskodó a Balkán, nagyrészt hazánk, általában hátulsó Európa. Kereskedelmi a Földközi-tenger nyugoti medencéje, különösen a calaisi út vidéke, az északi és Keleti tenger meg az óceánok partja az északi és déli szélesség 40-40 foka között, Formailag a \triangle-alakú Európa teljesen beleillik a két Amerika keleten föl-táruló hézagjába s itt zsúfolódnak az Atlanti-óceán hajójáratái tehát nagy kereskedelmi városai is. A szárazföldi forgalom helyeit kijelölik a természetes és mesterséges utak, meg a termelő és fogyasztó hátterek.

A már említett forgalmi előnyökön kívül fő a városok *forgalmi* helyzete (12. lap), melylyel a város belé jut a forgalom sodrába pl. az Atlanti- és Indiai-óceán kereskedelmi forgatagába. Ha kiesik belőle, például mikor a törökség ráfeküdt Kis-Ázsiára s elvágta a Földközi-tenger városait a kelet forgalmától: a legkedvezőbb helyzet sem ér semmit. Ma már a tőke és emberi vállalkozó szellem ott csinál kikötőt s forgalmi várost, ahol azt jönnek látja. Fölhasználja ugyan a kínálkozó természeti előnyöket, de azok ellenére is teremt várost, pl. a németek Afrika homokbuckás partján Svakopolt. Ezért a háttérnek s tőkének két főszempontja mellett igen aprólékos naturalizmusz hágó, kapu- és könyökvárosok emlegetése, vagy képzeleti határiveknek, pl. az északi Svájc- s Jura-hegység vagy a Duna ívének segítségül hívása, mert Basel, Lyon, Genève, Regensburg, Mainz ezen ív tarkóján ülnek. Többet mond Pest helyzete Magyarország *átlós* ívében Bécs és Orsova között, vagy Belgrádnak, a Balkán kulcsának értelmezése hat folyónak közmentes helyzetéből és hogy Koblenz a Lahn, Mosel, Rhein keresztesző pontján épült, Az átkelőket (rév, бүd) s hídvároso-

kat fölösökké tették már a vasúti hidak, sőt a folyók ma már gyakran útjában is vannak a forgalomnak, pl. a magyar folyók délköri szakasza, amiért várostalanok e szakaszok. Sopron létrejötténél nagyobb fontosságú a Fertő és Alpok kulturális sivatagja közötti termékeny [»asza s háttere, mint a régi római út vagy útjában álló Lajtha-hegység két megkerülhető vége (Kohl és Grund). Ilyenek az Altöld járható száraz pasztái is. A fuvarozás és tengelyposta idejében szükség volt pihenőhelyekre hágók s folyamok átkelésénél. Akkor a hegyek s rónák szélén s fokozatokon haladt a forgalom s a tőharántékos völgyek fordulóján, szögletében (Brieg) volt a Richthofen-féle megálló hely (Kaststätte). De ma a plasztikával, klímával, éjjellel, nappallal nem törődő s a legrövidebb utal kereső vasutak idejében geográfiai régiségek efféle szempontok. Hál még a morfológiai spekulációk, melynek kultúrhistoriknsok is fölülnek! A modern szárazföldi településeket ma a *vasút* dirigálja kb. esfv millió kilométer sínhosszával. Európában a városokat követi, Amerikában a vasutat követik a városok. Nemcsak új városrészeket s falvakból városokat csinál (Kreuz, Crew) a vasút, hanem teljesen kiszabadítja a várost és területét természeti föltételezettségétől. Denver városa pl. még nem millió s város, de 10 irányú vasútjával azzá lesz, mert ezt is a forgalom s világ gazdálkodás távolhatása tartja fenn, miként a nemzetközi világvárosokat a tőke uralma. Hófehérke-álomban szendergő patriarchális országok 60 km órasebességgel cammogó vasútjaikkal persze, hogy nem ismerik a vasút és gőzhajó világalakító hatalmát.

Tengerparti városok ennek a glóbuszt átölelő s milliárdokat fölhalmozó szédítő forgalomnak köszönik keletkezésüket (Hassert). Itt szintén nyomósabb a forgalmi helyzet, a piac a háttér könnyű elérése, szembenálló partok, mint a kikötők fizikai formája s a Richthofen-féle folytatólagos hosszanti és harántékos partok. Míg Európa meg nem közelíthette pl. Amerika szembenálló partjait, hiábavaló volt a Rajna, Szajna vidék gazdasági háttere. Anvers kikötő forgalmi értéke ma a negyedik Európában, de ezt nem annyira a part kiugró fokának köszöni, mely Napoleon szerint Londonnal néz farkasszemet, hanem annak, hogy Liverpool, Londontól légvonalban 860 km-re van. A zanzibari szigetbeli kikötő legközelebb esik az Indiából jövőknek Afrika belsejébe. Ezeknek mérlegetése teremti ma a forgalmi helyzetet. A kikötők csak árúk összegyűjtésére és megosztására valók. Ha a tengerjárás ki nem kotorja, pénzen mélyítik azokat, vagy előkikötőt építenek a hosszú óceánjáró gőzösöknek, pl. Bréma, Hamburg, ha t. i. ezt a városok pozíciója és forgalmi helyzete parancsolja. A szárazföld föltárását elősegítik ugyan a mély karéjú öblök, a folyami mély gégek, de ha nincsenek, csatornákkal (Kiéli csatorna) segítenek a bajon, vagyis kipartolással mélyítik a medret. Így jutottak

Gent, Brügge, Köln a tengeri forgalomba. Szigetek csak akkor fontosak, ha útirányok csomói vagy indítói, pl. Singapoore. mely a nyugoti, ausztráliai és keletázsiai irányok gócpontja. Máskülönbén megszűnik geográfiai pozíciójuk, mihelyt a közelben más kikötő és átrakodó város pl. Shanghai veszi át Hongkong szerepét, Reclusnak van tehát igaza, midőn azt mondja: La geografie n'est pas chose immuable; elle défait, refait tous les jours a chaque instant, elle se modifie par la *action* (ez az!) de l'omme, nem pedig Ratzelnek, hogy «Erscheinungen der Oberfläche sind unwandelbar dem Boden angehörig, weil ihre Gründe in der Tiefe ruhen (hol van az?) bis sie der geschichtliche ellenschlag nicht erreicht.»

Ma a kikötő városokat forgalmi *értékük* szerint becsülik. Eckert óriás kikötőknek nevezi a 15 millió tonnát meghaladó forgalmi helyeket pl. London, Newyork, világkikötőknek a 10 millós, nagy kikötőknek a legalább 5 millió tonnaforgalmat felmutató kikötőket. Opper szerint csak négynek van 4-5 milliárd márka évi forgalma: London, Newyork, Liverpool és Hamburgnak, a többinek be- és kiviteli forgalma 1-½ milliárd. Ezek Amsterdam, Antwerpen, Rotterdam. Bréma, Marseille, Singapore, Kalkutta, Le Havre. A harmadik osztályba tartoznak az 500-1000 millió márka forgalmúak: Hull, Triest, Genua, Bordeaux, Rio de Janeiro. Roston stb. Sydney, Melbourne, Hongkong, Shanghai, Montreal, Philadelphia, Baltimore, New-orleans, Alexandria nagy helyi, de nem világkötők. Még kevésbé azok: Petrograd, Venezia, Kobe, Jokohama, Rangún, Madrasz, Fokváros, Riga, Gotenburg 250-500 millió márkával. Az ötödik osztályba a Fekete- és Keleti-tenger városai, Nápoly és Konstantinápoly, Odessza, Libau, Riga, Christiana s egyéb 13 kikötő tartozik. A hatodik osztályt teszik az 50-100 millió sok pl. Bergen, a hetedik osztályt az 50 millió márkán aluliak pl. Newcastle, Tripolisz. Európa külső kereskedelmében Anglia 9 kikötővárosával vesz részt, az ibéri félsziget 5-el, Németalföld, Franciaország, Skandia, Németország 4, Oroszország 3, a Balkán és monarchiánk 2-vel, Dánia és Törökország egy-egy kikötővel. Legtöbb jut a calaisi tengeri út vidékének 10, az Északi-tengernek 2, a Keleti-tengernek 6, az Atlanti-óceánnak 8, a Földközi-tengernek 10, Fekete-tengernek 3 nevezetesebb kikötőváros. (*Falkenstein: Typen d. Verkehrslagen* 1913.)

d) *Politikai* városokhoz tartoznak a) *fővárosok*, tengerparti országokban a szélén: Lisboa. Christiania, Helsingibrs; loldségi államokban az ország szívében Paris, Prága, Budapest. Mindenik főváros törekvése a legközelebbi fővárost megközelíteni (Pest, Bécs), pedig akkor van biztonságban mind a kettő, ha mennél messzibbre esik, pl. Moszkva. Ha túlságosan félreesik valamelyik város. pl. Konstantinápoly, nem alkalmas nagy területek vezetésére, b) *Védelmi pontok* várak,

határerődök, utak (Krakó), völgyek (Lemberg), sőt hegyrend-szeiek (Przemysl), tengerpartok védelmére pl. legideálisabb Pola mint tengeri erőd. c) Idetartoznak a politikai, egyház-megyék és katonai kerületek városai.

8. A *városok nagysága* viszonylagos. 50,000 lakossal bíró város nálunk nagyváros, Németországban 20-50,000 közepes város és a 1.000,000 lakoson felüli megy nagyváros számba. A lakosok számát nem lehet figyelembe venni, sem a közigazgatási intézményeket, csak *városiasságot*, mely alatt a város építkezését, forgalmát és társadalmi műveltségét értjük. Ezek országos városok, mert fenntartó területük vagy az egész ország, s akkor főváros, vagy egyes vidékei. A félmillió és milliós városokat azonban a földség, sőt egyeseket pl. Londont az egész világ tartja fenn.

A városi lakások és épületek számarányát, lakosságát a demográfia írja le. Mégis érdekes, hogy London alapterülete 305 km² hozzátartozó köre 1786 km², Paris 78 km² fekszik, külső része 16 km² Berlin 63 km², rendőrileg meg 150 km² tartozik hozzá, Budapest 194 km², Buda 104 km², Pest 90 km², Budapesten 174,256 lakás van, annak nagyobbik fele udvari lakás, 400 ezer (vagyis a lakosság fele) proletár lakóval. Szegednek van 23,200 H.-M.-Vásárhelynek 15,000 lakása, de e kettőnek több háza van (32,144 és 30,096), mint a fővárosnak, persze lakott ház csak 12,000, Vásárhelyen 9325, a többi gazdasági épület. Az emeletes házak legalább a főutcán városi jelleget adnak. Kis városaink földszintesek, alig van 40-50 emeletes házuk. Budapesten ellenben van 17,782 egyemeletes, 3047 kétemeletes, 1945 három- és 551 négyemeletes ház. Igaz akárhány helyen négyemeletes ház mellett putri dísztelenkedik, ami a főváros rohamos fejlődésének s keleties nembánomságának a fokmutatója. Szegeden van 76 (csak?) kétemeletes, 1033 emeletes, s egy négyemeletes ház. Vásárhelyen ellenben csak 31 emeletes s egy kétemeletes ház van a tornyon kívül. (Agrár-típus.)

9. *A városok száma é.-i geográfiai eloszoltsága.* Korunk a nagy városok kora. Az ókor csupán két milliós várost (Babylon, Róma) ismert. Ma 4-7 millió lakost számláló város is van. A világgazdálkodás s az emberiség szokatlan szaporodása hozta azokat létre, amiért kereskedelem s központosítás folytán növekedtek. Ma 1916. van a világon 447 nagy város, 1872-ben 180 volt, félszázad óta tehát kétszeres a szaporodás. Azok között van 26 milliós város, 61 félmillió és 360 leg-alább 100,000 lakóval bíró nagy város.

Nagyvárosok a földön 1912-ben.

Földrész	Millió	Fél- millió	Legalább 100,000 lakós
Európa.....	7	30	182
Ázsia.....	5	18	91
Afrika.....	—	1	9
Amerika.....	4	10	70
Ausztrália.....	—	2	8
Összesen.....	16	61	360

Az európai emberfajta tehát már 1912-ben 16 millió. 42 félmillió s 253 nagy várossal építette tele a földünket, a színesek összesen csak 96 várost tudtak létrehozni, ami Európa különös földégi önállóságát eléggé bizonyítja.

Másrészt érthető a jelen európai háború. A fehér embernek kicsiny lett Európa, energiája kicsurgott földégi hazájának szűk keretein. Még többre nő a városok száma, ha az 50,000 lakosnál népesebb városokat is számba vesszük. A statisztika azonban erre nézve még Európában is megbízhatatlan.

Legalább 50 ezer lakosú városok Európában 1910-ben.

Állam neve	Városok száma.	A 444-nek %-a	Városi lakosok millióban	Állami népes- ségének %-a
Anglia.....	109	25·5	20	43
Németbirodalom.....	92	20·6	18	32·2
Oroszbirodalom.....	66	14·6	11	9·2
Franciaország.....	39	7·7	7·5	18
Italia.....	42	9·4	5·8	10·7
Spanyol félsziget.....	24	5	5·6	21·5
Ósztr.-magyar m.....	33	7·3	5·6	7·8
Skandia.....	5	1·1	1·6	20
Dán szigetek.....	2	0·5	1	39
Belgium.....	} 16	3·6	3·4	25
Hollandia.....				
Svájcz.....	6	1·3	0·6	17
Románia.....	4	0·9	0·5	7
Balkán félsziget.....	7	1·5	1·7	4·4
Germán államok.....	218	49	57·3	43
Román államok.....	111	25	21	18
Keleti Európa.....	77	17	19·2	8

Európa országaiban van összesen 444 legalább 50,000 l. számláló város, melyekben 80 millió ember lakik vagyis a földség népességének 18%. Városai között 7 milliós városában 176-millió ember él, legalább félmillió lakosságú 22 városában 14 millió a lakos, 55 városa 200-500,000 l. között összesen 7.7 millió lakost számlál, 70 városában 150 .100,000 l. között 14.3 milliót és 65 legalább 50,000 lelket számláló városában 16 5 millió lakost találunk. Területéhez képest Európa 1) legvárosiasabb tájéka északnyugoti, vagy *germán* Európa, mely az összes európai városoknak majdnem felét bírja. 2) Délnyugoti *román* tájékán a városoknak csupán $\frac{1}{4}$ -e található. De 18% a vidék túlnyomó volta s széjjel-szórt településmódról tanúskodik. 3) Keleti vagy szláv Európa, helyesebben az orthodox világ szintén a haladó államok közé állott; mert 10 év alatt 18 várossal gyarapodott. Ugyanakkor Anglia 22-vel; a Német-Birodalom 21, monarchiánk 10, Itália 8, Spanyolország, Svájc 2-vel.. 4. Legelmaradottabb városiasság tekintetében a Balkán-félsziget, példabeszéddé vált «balkáni») míveletlenségével, persze a török birodalom tőszomszédságában, míg az Atlanti-óceán északnyugoti kamarájában mindkét parton zsúfolódnak a városok. Penck fölosztása alapján földségünk eleje 270 várossal halad a civilizáció élén, központi Európában 175 a város, hátulsó Európában százzal kevesebb 77. A dunai monarchia nyugoli relében 18 város (4.2%) lakossága kitesz 43 milliót (14%). A magyar királyság, városi lakója 18 millió, 13 (3.7%) legalább 50 ezres városban. Hegyes monarchiánk a sík Oroszországhoz képest 9-szer kisebb, de városi népessége aránylag 3-szor nagyobb!

A *föld* sűrűn lakott tájai között a 100 milliós észak-amerikai Unió leggazdagabb (107) városokban. A 400 millió lakosú Csinában állítólag csak 35, legalább 50,000 l. fölmutató város van; a két Indiában 71. Amerikának 3 milliós városa (Newyork 5.3 millió, Csikagó 23, Philadelphia 1.6 m) van, Csinának 2: Hsiatungtan és Hsiagan, Európában 7! A félmillió városok száma 7 (Unió 6, Brazília 1). Csinában 9. Európában pedig 22. Százezer lakoson felüli város Európában 155, az Unióban 40 (ma 58), Csinában 10 s 50,000 l. népesebb város van nálunk 259, az Unióban 59. Csinában pedig 14. A két India városai között van 1 milliós, 4 legalább félmillió, 29 százezernél és 37 ötvenezer lakosnál népesebb város. Gyér városi lakottság 6 millió km² területen! Elő- s Hátsó-India népe túlnyomóan vidéken lakik s mint minden kizárólag földműves és kasztokra osztott állam köznyomorúság tanyája. Az angolok uralma óta mégis mindenben eléje vágott a sárgák országainak. Gsina 35 nagyvárosa között 2 milliós város. 9 félmillió, 10 város a 100 ezernél, 14 pedig 50,000 l.-nál népesebb. Japán 33 nagy városa között van szintén 2 milliós, 9 százezernél és 22 ötvenezernél népesebb. Így keleti Azsiá-

ban 104 a nagy város, ha pedig Szundanezia 9 városát (4 száz-
ezres, 5 ötven ezres) hozzá vesszük: 113 a perifériális Ázsia
városgazdagsága. Elég városias Orosz-Azsia 43 várossal, köztük
12 százezres s 30 ötvenezres. Ázsiai Törökország 6 százezres,
24 legalább ötvenezres, Perzsia 5 legalább ötvenezres, így Ázsia
elejének van 35 nagy városa, 8-al kevesebb, mint Orosz-Azsiának.
Európa összes városainak száma 444, *Ázsiáé* 225. A két
Amerikáé 162, *Afrikáé* 24, *Ausztráliáé* 12. Még pedig Észak-
Amerikában volt 1910-ben *három* milliós, 5 félmilliós, 50 száz-
ezres és 74 ötvenezres, Dél-Amerikában csak egymilliós
(Buenos-Ayres), 1 félmilliós, 9 százezres, 21 ötvenezres van.
Afrikában nincs milliós város, de van félmillió fölül 1. leg-
alább százezres 8, legalább ötvenezres 15, összesen 24 nagy
város. Ausztráliában ugyani ív sorban 2, 4, 6, 12 város. Az
egész földön volt tehát 1910-ben 867 nagy város, a keleti fél-
tekén 705, a nyugotin 162, még pedig a földségek ék alakja
miatt legtöbb az északi féltekén.

Geográfiai *megosztakozánk* szerint 1. Földünk hat sűrűn
lakott vidékén sokasodnak a városok: *a)* Nyugoti- és Közép-
Európában; *b)* az európai déli Földközi-tenger körében,
különösen a nyugoti medence körül; *c)* keleti Ázsiában;
d) Indiában; *e)* keleti Amerikában. Nem azért lettek váro-
sok, mert sűrű a vidék népessége, hanem azért sűrű, mert
városai vannak; *f)* alakulóban van a Csendes óceán nyugoti
partján is városi vidék. 2. E városi vidékek nagy gazda-
sági és ipari hátterekre támaszkodnak. A vonalban terjedők
nagyobbára *parti városok* (106) mulandók: *forgalmi* és *ke-
reákedelmi* alakulatok. A csoportosak állandóbbak, gyári-,
iparos- s bányavárosok. 3. A két alakulat kereszteződésében
ülnek legsűrűbben a városok. 4. Az 50-100,000 1. városok
laza csoportok s *földművelő* országok sajátjai, beletudva a
bányavárosok telepeit. Folyómenti, síksági zárt régi kultúrák
maradványai azok, pl. Csinában, Japánban. Az új forgalmi
utaknak kellene bekapcsolódniuk e zárt vidékek régi útjaiba,
hogy hatalmas gazdasági háttér kerekedjék ki belőlük. így
történt középső Európa vasútjaival. 5. Elmaradt gyöngye vagy
agrárius országoknak csak egyetlen nagy városuk van, pl. a
közép- s délamerikai köztársaságokban. Cseh-, Magyar-, Görög-,
Olasz országoknak, de aztán az magához is ragad mindent s
bukásával elbukik az ország is. Ezért fáj a német éknek a
foguk Varsóra s Belgrádra. 6. *Klíma* tekintetében a városok az
egyenlítő felé a két mérsékelt övben sokasodnak, a hideg
tájakat nem szeretik. Minél távolabb esnek a föld jelen műve-
lődési gócpontjaitól: Európától, annál kevesebb a város.
9. Száraz területeket körülölelő földségek a széleken építenek
városokat, pl. Ausztrália, Ázsia eleje stb.

10. *Városok külső jellege* a klímától, természeti környe-
zetüktől s a népek kvalitásától függ. Az ókori népek szellős

hegyeket, fokokat kerestek, a folyók felett s a síkságok szélén építkeztek. Keleten nagy gazdasági területeket körülfalaztak s azok emeltebb partján épült a város pl. Babylon, melynek hármass fallal körülvett határa 83 km³ volt. Benne rétek, mezők, tavak. Ázsiai városok szintén 5 m. széles, hosszú fallal védekeztek. Sőt máig agyagfal veszi körül a négyszögű belső ázsiai, torony nélküli, lapos házakból álló városokat. Spanyol városokban a templom-tér s a pálmatoros főutca a fő. A vastagfalú házak szűk udvaraik felé fordulnak. Afrikának karaván városai szintén egyetlen utcából állanak, két oldalán agyagputikkal, pl. Kuka. Igen sok tulajdonkép csak fonott vesszőből álló kunyhós falu. A középkorban várak körében csoportosultak a városok (suburbium). A forgalom azonban lassanként leszállott a hegyekről az alföldekre s folyók mellékeire. Görbe utcák, gótikus dómok, szép városházák és rácsos Δ vértetű házak jellemzik a német középkori városokat, Új Görögország városai szintén lenn szoronganak a sovány kiélt földek mentén. Ellenképeik a gyarmati (amerikai) városok széles útjaikkal, ízléstelen, hamar készült, hátul ki sem épült házaikkal. Újkori városok sakktabla és rácsos szerűen, négyszögletes házblokkokkal építkeznek. Teli vannak vezető drótokkal, földszintes, emeleti és földalatti vasutakkal. Az angol külön szeret lakni családjával, miként az alföldi magyar; ezért városaiban legtöbb a vakolatlan egyemeletes, vöröstéglás, Amerikában a barna kőház. A gyárvárosok füstjét, zaját, tolongását terek próbálják mérsékelni, persze csak az előkelőség számára, mert a külső részek sáros, bűdös, munkásnegyedei irtózatossak. Igen rendesek a német új városok (Hannover), festőiek a lombard városok különféle stílusú márvány házai (Milánó, Firenze) s ép szögben haladó vonalegyenességű útjai meg utcái (Torino). Földrengéses helyeken vastagfalú nagy földszintes, lapostetejű házakat látni (Lima) vagy fűstházakat szobabeosztás nélkül, pl. Japánban. Jellegesek a felhajtott sátorhoz hasonló csínai házak, nagy terekkel s magas falakkal elkerített városnegyedek (Peking). Tengerparti városoknál a slumm: a kikötő- vagy matrónnegyed (Hamburg) raktárakkal, sikátorokkal, lebujokkal. A gazdagság pompás negyedei igazi kerti városrészek (Hamburg). Lábasházakat nemcsak Svájcban s a Szepességén, hanem a balti városokban keleti Oroszországban is látni, igaz, hogy a németek idejében épültek azok.

10. *Városok múltása.* Amint a jelen a letűnt kornak kulturális rétegein épül, úgy a városok is sokáig ragaszkodnak a történeti utakhoz és központokhoz, de azután leszorulnak újabb idők városai mellől. Németország, Magyarország sok városa római gyarmatváros romjaiból lelt, Ó-Buda, Szombathely stb. Babylont, Ninivet leszorította Bagdad a régi klasszikus Romát az avennuekkel és bérkaszányáldcal lelépített új Róma. Mi Memphis ma Kahira mellett? Newyork szintén hanyatlak Csikagó

miatt, Nagykanizsa Szombathely miatt; Pest és Prága ellenben nőnek Bécs rovására, Paris mögötte maradt Berlinnek, mely szebb Bécs városánál. De ép az emberiség s alkotásainak folyton megújuló képe érdekes e földön. A nemzetek megvéghednek, a városok rohamos terjedésük után visszaesnek s lassan összefonnyadnak (Aachen, Sz.-Fehérvár, Buda), míg újból egy új kornak sodrába nem kerülnek bele, melyben ismét életre kelnek. A városok fejlődése eddig Nyugot felé tartott. A fehér ember óceánokra való vágyakodása miatt Észak-Amerikában temérdek romvárost hagyott maga után. Az Atlanti partok első városai satnyulnak, helyettük az Unió belső vidéki városai lettek igazi amerikai jellegűek. Ezeket pedig a Csendes-óceán jövődő városai fogják elfeledtetni (Reclus). Az európai Atlanti partok városai szintén nagyot esnek, ha esetleg az Indiai-óceán lesz versenytársa (Antwerpen-Bagdad) az Atlantinak, s a keleti ázsiai express a szuezi forgalomnak.

Irodalom.

Henning: Siedelungen im Königreich Sachsen 1912. 99-11.
Könyöki: Középkori várak 1906. 69. *Frobenius:* Geogr. Kulturkunde 1904. I. 49, 18, 72, 107. II. 81. III. 47, 88. *Pect:* Polit. Geogr. von Europa 1916. 89. *Meringer:* Das deutsche Haus 1906. 8, 51, 60, 63. *Baron Franz v. Nopcsa:* Haus und Hausrath in Nordalbanien 1912. 39, 45, 47, 57. Szerző a bécsi Uhlig jeles tanítványa. Igazán geográfiailag sokoldalúan képzett s geogr. éles látással megáldott kutató tudós, ki egyforma lelkesedéssel és készütséggel morfológus és anthro-po-geografikus. Ez- időszerint Magyarország legelső geográfiai kapacitása. *Czebe:* A vesz-prémvölgyi görög oklevél 1916. 40. *Rhamm:* Altslavische Wohnung 1910. 957143, 221, 224, 234, 371. *Rhamm:* Altgermanische Bauernhöfe 1908. 340, 419, 831,856, 87t. *Meitzen:* Das deutsche Haus 1882. Térképen a frank ház elterjedése. *Néprajzi Múzeum Értesítője* IX. évi, nagykunsági ház, XII. 2-3 f. székelyház (Viski igen jó leírása), XII. 161. békési ház (palóc), XIII. 162. debreczeni, székely, XIV. matyó, bény, brassói szász, XVI-2. f. göcseji, XVI. 1-4. magyar, oláh, Ethnogr. Anzeiger 1914. 46. Bánffvhunvad. *Gradmann:* Siedlungswesen von Württemberg 1913. Zeitschrift f. Erdkunde. *Braun:* Deutschland 1916. I. Térképek. *Haberhindl* u. *Dachler:* Bauernhaus in Oesterreich- Ungarn 1906. I. k. *Hampel* dr.: Altertümer des früheren Mittelalters 1905. I. 47. *Niederle:* Slovanske starozitnosti. Praha I 120. *Krebs:* Länderk. d. österr. Alpen 1913. *Grund:* Veränderungen d. Wienerwaldes 1901. *Cvijics:* Naseja szrpszka zemaje. 1903. II. III. 1143. *Meitzen:* Siedlung ct. Germanen, Finnen und Sl'aven 1893. II. 151. III. 196. *Meitzen:* Form. d. Siedlungen. Geogr. Zeitschrift 1900. 248-262. *Brunhes:* Geografie humaine 1910. 316,580. *Rebenslmg:* Das deutsche Dorfe 1913. 15, 155. *Richthoj'en:* Siedlung- u. Verkehrskunde 265. *Hassert:* Verkehrs-Geographie 1913. *Grupp:* Kulturgeschichte des Mittelalters 1907. I. 77, 79, 87. *Hassert:* Die Städte. *Römer* Flóris: A régi Pest. 1873. M. 3. tk. *Oppel:* Allgem. Wirtschaftskunde 1915. II. 257. s. a. k. *Reclus:* L'Homme et la ferre. V. 336-354. *Hettner:* Grundzüge d. Länderk. I. 1907. 77-95. *Krause:* Stat. Geogr. 1914. *Hübner's* Stat.'Tafeln 1913-1916. *Czirbnsz dr.:* Délmagyarországi németek 1913. 53 66. Délvidéki bolgárok 19. *Wimmer:* Historische Landschaftskunde 1885. *Ratzel* történetileg képzett versenytársa. Elsőrangú forrás. Persze történetileg képzettek számára! *Malle-*

konics: Magyarország; közművelődési állapota 1898. V. 345, 851, 859, 867-899, 909, végkép elavult. *Hausrath*: Pflanzengeogr. Wandlungen 1911. 95, 106-118, 123, 193, 199. *Karácsonyi*: A magyar nemzet történeti joga 1916. 13, 28, 140.

III. A megélhetés s a föld kihasználásának geográfiája.

Az emberiség élelmezése.

A hol? kérdésénél fontosabb terjeszkedő és szaporodó népek előtt a *megélhetés mikéntijének* a kérdése, melylyel az E. G. harmadik szakasza foglalkozik. A mikéntben implicite benne van a hol kérdése is, mert az ember csak oda telepszik, a hol maga és utódjai megélhetnek. A létért való küzdelemben tehát a háló-helyen kívül elsőrangú a *mindennapi* jóllakás követelménye, hogy az Ember fizikai erejének fenntartásával magasabb szellemi és erkölcsi célokra törekedhessék. Ez az európai (Faust) ember földi pragmatizmusza, melyet Schiller a föld humanizálásának, Ratzel az ember mozgékonyságának, a filozófia az emberiség eleven erejének, szüntelen cselekvésének, pragmatizmusnak nevez. Alapja a Föld, mint a népek cselekvésének színtere. Mozgatója a szereplő népek földet átalakító cselekvés ereje, melynek mértéke s minősége szabja meg a nép értékét. Mert munka körül forog ma minden. Ez korunk jelszava, nem a szónak fárasztó, hanem *értéktermelő* értelmében. Az az értelmesebbik, ki a megélhetés munkájában nagyobb értékeket tud létrehozni. Csak pusztítani tudó, vagy más népeken élődo parazita népekre nincsen többé szükség. Egyedül cselekvő és szervező, azaz: *tehetséges* népek mozdítják elő az emberiség ügyét, azok csinálnak történelmet, gyűjtenek nemzeti és szellemi vagyont, azok haladnak a civilizáció élén s tetteikkel az egész emberiség boldogulását segítik elő a földön. A renyhe, utánzó, szemlélődo s az erősebbek kegyelemmorzsáin élősködő *parazita* népeket elsőpri a lakásért, élelemért, ruházkodásért és hatalomért küzdő aktív népek áradata! «Szabad út a tehetségeknek!» Ez lett korunk jelszava.

Föld és Ember együttsége nélkül üres érdektelen planéta a mi földi csillagunk. A kettőnek kölcsönös termékenységéből áll elő a geográfia és történelem legérdekesebb jelensége; az embertársaiért küzdő Ember! A pragmatizmusz sarkpontja, hogy az Ember minden munkájának végcélja csakis az Ember lehet. A megélhetésért való planétás küzdelmet világgazdálkodásnak nevezik. Annak legelső kellékei, hogy megélhetésre alkalmas lakóhelyei legyenek, melyek *állandó élelmezést biztosítanak* számára. Azért fontos az E. G.-ban, a *termőföld* megosztakozása a glóbuson, mely önkényt vagy termeléssel.

hozza létre a szükséges növényi és hústáplálékot és 2. az élelmiszerek geográfiája.

Termő és megmunkálható föld van körülbelül 85- 90 millió km³ planétánkon. Ekkert átlag 70, Wagner 102 millió knr-re becsülik. A kisebbik számot alapulvéve a termőföld fele erdő, 35 millió km³ terjedelemmel, állandóan megművelhető 20 millió km-, rét s legelő 15 millió km². 0.5% szaporodás mellett Földünk 300 év múlva megtelik emberekkel. Akkor 6000 millió lakosa lesz Földünknek s a szárazföldi étkezéstről át kell térnie a tengerszolgáltatta élelmezésre. Szárazföldi állatokból csak egy köbkilométer húskészlet kerül ki, az óceáni halakból 217 köbkilométernyi húseledel. A föld összes növényeit összegyömösölve 2250 km² kockát nyerhetnénk, ha efféle math, játékokra ügyet vetne az F. G. Különben ez a növénykocka elkenve földünkön csak 5 milliméterrel növelné felületét. A hasznavehető föld földségek szerint való megosztakozása következő:

A föld hasznavehetősége 1912-ben, millió km²-ben.

Földség	Erdő	Mívelhető terület	Pusztta	Kietlenség	Összes
Európa	3	4.4	0.6	2	10
Ázsia	13	9	9.2	13	44.2
Afrika	9.4	5.3	9.8	5.3	29.8
Ausztrália	1.3	1	3.4	3.3	9
Északamerika	9	3.5	4	7.5	24
Délamerika	8	3.8	4	2	17.8
Sarkvidék	—	—	—	14.2	14.2
Összesen	43.7	27.0	31.0	47.3	149.0
	70.7		78.3		

A keleti földségi csoport mívelhető földjének összes területe 26.7 millió km², pusztákkal 467, a nyugoti földségi csoporton 24 3 km³, illetőleg 29.3 km². Kizárt dolog, tehát, hogy Pan-Amerika valamikor fölülkerekedjék Európa-Ázsián, ha csak Afrikát magához nem ragadja.

Az élelmiszerek legnagyobb termelő vidéke a forró öv, mert ott állandó a meleg és sok az eső. Utána a hűvös mérsékelt öv, mert elégséges nyári melege van s minden évszakban esik. Legkisebb termelőtájék a meleg mérsékelt öv, az ókori kultúrák vidéke; még mostohábbak a föld száraz területei s a sarki tájék, hol a tenger az igazi tápláló. Ma az irányadó művelt népek a hűvös mérsékelt égöv alatt élnek, európaiak

és csinaiak, a félműveltek a meleg mérsékeltben, a kultúrátlan népek a forró övben. Amazok fő élelme a gabonanemű s a burgonya, melyekből szeszt is gyártanak, a subtropikus népek rizsen és csaján (theán) élnek, a forró övbeliek gumós növényeken s köles-féléken.

A növények 150,000 fajából 770 faj éleimül szolgál, 566 óvilági és 204 újvilági növény (linger), 410 fajt termelnek és pedig 300 óvilágbelit 70 újvilágbelit. Amabból 60 faj igen régi, az árpa pl. 10,000 éves, a többi vadon nő. Wagner szerint van

	<i>Óvilágban</i>		<i>Újvilágban</i>	
Tápláló növényfaj	209	81%	48	19%
Egyéb kultúrnövény	86	87%	13	13%
	<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	245	83%	61	17%

Amerikában az északi és déli szélesség 30° - 30° körül terjed a kultúrnövények öve 20 millió km^3 területen, az óvilág tápláló növényei 40 millió km^2 övben élnek a 3 Indiában, Afrika északi felében s belsejében. Mindezeketől eltérőleg Höck összesen 431 kultúrnövényt talált, ezekből élelmet 270 ad, élvezetre szolgál 68, iparnövény 66, gyógyításra való 271. A tápláló növények lehetnek gabonaneműek, gyümölcsfák, kapás növények.

Legfontosabbak az emberiség táplálására a *búza*, melyet nagyobb tömegben 4 helyen Észak-Amerikában, Közép-Európában, Csinában, azonkívül Argentínában, a Nílus, Eufrat és Tigris völgyeiben, Dél-Afrikában és Ausztráliában termelnek. Mivelhogy minden hónapban más helyen van aratás, elsőrangú élelmiszer. Elsőrangú búzatermő országok az Unió a világtermelés $\frac{1}{5}$ és Oroszország $\frac{1}{6}$ -val. Francia-, Magyarország, Argentína, Kanada, India másodrangú, Bulgária, Itália, Németország a harmadik sorban. Világtermése 95 millió tonna. Európában déli Oroszország, Románia, Magyarország a fő búza-vidékek. Amerikában az Unió, Argentína, Uruguay és Csile.

Míg a búza 15° C. nyári meleget kíván, a *rozs* az ősfínnek élelme, beéri 8° C. Ma a szlávoknak, németeknek, skand és kelta népek eledele; déli Európában nincs. Világtermése 50 millió. Termesztki északi Európában. Németország $\frac{1}{4}$, Russiában $\frac{1}{2}$, Japánban s keleti Amerikában. Árpa a *klasszikai* kor fő tápláléka. Ma dánok, norvégek, görögök esznek árpakenyeret, búzából süttötet franciák, angolok, hollandok, belgák. Az árpa 6 millió t. világtermésének $\frac{2}{3}$ Európa termeszt, de csak a sör kedvéért. Igen elterjedt a 100 millió t, termést adó *kukorica*. Déli népek eledele. Egész Dél- és Közép-Amerikában az amerikai és európai földközi-tengerek mellékein, szigetein és félszigetein, Madagaszkáron, déli Afrikában. Ausztráliában, főleg az Unióban van elterjedve, mely a világtermés 72% nyújtja. Geográfiai elterjedésben csak a *kölesfélék* vetekszenek vele.

melyek egész Afrikában, Csillában. Tibetben, a balkáni feun-
ioidon s Oroszországban a népek fő táplálékát teszik, de Ame-
rikában nincsenek. A délszaki növények közül a *datolyának*
van nagy elterjedése a keleti földsgé csoport meleg, száraz
területein, főleg az ú. n. Keleten, továbbá a *kókuszpálmának*
a szágóval együtt az Antillákon, Óceánián, Szundanézián.
India, Ausztrália s központi Amerika szélein. Igen elterjedt a
meleg övben a *batata* (brazíliai pityóka), a Csendes-óceán
meleg tájain yam-, taro-, a monszum-tájakon a *rizs*, 80 millió
t. világtermeléssel, melynek $\frac{2}{3}$ -át India, Csina, 9%-át Japán
szolgáltatják. A sárgák fő eledele. Észak-Európában s Ameriká-
ban a 155 millió tonnában termelt *burgonya* a mása. Német-
ország a világtermelés $\frac{1}{3}$, Oroszország $\frac{1}{11}$ termi. Fontos ter-
melők még Osztrák-magyar monarchia, Irland, Franciaország.
A serkentő italok között a *thea* (60,000 t.) az angolok, mongo-
lok és oroszoknál kedvelt ital, a bor (178 millió hl), Európában
a kávé (1 millió t.) a fehér ember kedves itala.

Mivel minden embernek évenként 7-8 kg sóra van szük-
sége, a napi szükségletekhez kell azt számítanunk úgyszintre a
zsiradékot is. Évi 16 millió t. só világtermelésében az Unió-
nak 23% van legnagyobb része, Orosz- és Német-Birodal-
lom 12%.

Szárazföldi *állatokból* 200 fajta a háziállat. Az ember
állandó kísérője 40 fajta, ú. m. 19 emlős, 16 madár, egy-két
hal. Körülbelül 1327 millió db. emlős van a földön. Mivel
Walpole szerint 550,000 t. halat fogyaszt az ember, mely
fölér másfél millió db. tulok súlyával – Európa és Amerika
pedig kb. 600 millió darab szárnyast vág le – az emberiség
hús fogyasztása igen tetemes. Különösen iparúzó nemzetek és
északi népek élnek hússal, amint azok a búza és rozsnak
is a fővevői. Az állatok földégi eloszlása a következő:

A föld állatállománya 1911-ben, millió darabban.

Földség	Ló	Szamar, Öszvér	Tulok	Juh	Kecske	Sertés	Össze- sen
Európa	45	4.4	130	170	22	80	451.4
Ázsia és Afrika	15	3	147	117	23	33	338
Amerika	32	9	110	157	15	70	393
Ausztrália	2.5	?	13	116	?	2.3	133.8
Összes .	94.5	17	400	560	60	185.3	1316.9

Belső és külső tengereken halásznak évi 4 millió t.
eredményrel. Ebből Angliára jut 0.9 millió tonna, az Unióra
0.88 m. t. ötven millió dollár értékben, Skandináviára 0.55, Kana-

darab 0,5, Russia tengereire 0.24, Franciaországra 0.160 Hollandiá 0.12, Németországra 0.1 m. t. A halásztanyák: az Észak-Atlanti vidék 520 millió Mk., a Földközi-tenger (13 millió Mk.) fogással, északamerikai vidék 36) millió mk., japán-orosz terület 150 M. s a déli óceánon a három földség között a Jeges-tenger kb. 1030 millió Mk. évi fogással. A belső tanyák Fekete-, Kaspi-tenger, Baikál-tó 150 millió Mk.-val. Legfontosabb a *hering*-halászat évenként 5 millió mázsával vagyis az szak Atlanti halászat 60%-val.

2. *A ruha geográfiája.* *Ruházatát* az ember az egész világon a klímához, díváihoz s társadalmi állásához szabja. Minőség-e és mennyisége a klímához alkalmazkodik. Hideg-öbven bőrruhát, mérsékeltben vásznat, melegben gyapotkermét visel. Gerland ezért hideg, meleg és forró klímához mért ruházatról állított össze világtérképet (Atlas für Völkerkunde 1892. V. tábla.) Szerinte az északi földségek népei bőr, posztó, len és kender ruhában járnak, a szubtropikus népek vásznat s gyapotkerméket használnak, a forróöbveliek kötényeket, növénytakarókat. Az egész déli félgömbön s az északnak déli részeiben a meleg s forróöbveli ruházat dívik. S ezért tetemes a *gyapotnak* 45 millió tonna termése, mely főleg a melegöbveli lakosoknak kell. Ennek 65%-át az Unió állítja elő, 18%-át India, 6%-át Egyiptom, 4%-ál Orosz-Örményország. *Gyapjút* a mérsékelt öbveli népek viselnek. Világtermése 3 millió tonna. Ennek 20%-át Ausztrália, 13%-át Argentina állítja elő. A *prémesnek* az északi tájak a szállítói, főleg Oroszország s Kanada. A világgpiacra 400 millió márka értékű kerül. *Állatbőrökből* India szállít 200 millió márka, Csina 53 millió márka, Argentina 176 millió márka, Brazília 57 millió márka értékűt. A *len* világtermése 800,000 tonna, ennek ³ 4-ét Oroszország és az Unió szállítják, hasonlóképp a 700,000 tonna *kendert*, melynek egy tizedét monarchiánk adja.

Európa népei az évszakok szerint öltözködnek. A parasztnép egész Európában vászonruhában jár. Székely, tót halmában, oláh gyolcsban. A nők még télen is túlnyomólag fehérneműt viselnek, ezért fehérnép, vászonceléd a nevük. Télen meg bőrruhát, csizmát visel még az asszony nép is. Egész Kelet-Európában a kaftán járja, mint Ázsia elején a szoknyás tóga. A zsidó selyemkaftánt ölt magára, orosz muzsik nyáron vászon, télen posztókaftánt. A magyar viselet a klímához igazodik, hol lengyelesen prémes bőrruha, hol vászonruha (székely harisnya, tót halina, oláh gyolcs). Cigány, oláh, déli olasz 8 éves koráig majdnem meztelen járhatja gyerekeit, akár a néger. Egészen meztelen népeket nem találunk a földön. Az sem igaz, hogy eredetileg bőrruhát viselt Európa lakosága. Hellének, szemiták. hamiták, effélet nem ismertek. De az északról jött népek, vagy klímaszélsőségekhez szokott nomádok pl. magyar, ősgermán bőrruhát viseltek. S ennek maradványa

a kozsok, ködmön, bunda, guba keleti és délkeleti Európában. Nyugaton ismeretlen. A ruhanemű nálunk mindig a geográfiai látóhatár terjedése szerint igazodott. Len- és kenderruhát Egyiptomból kapott Európa, s ez a Rhône folyó mentén felhatolt északra. A XI. században feltalálták a szövőgépet. A bőrruhát a gyapjúkelméből készült öltözet váltotta fel. A posztógyártás Spanyolországból vette világhódító útját, de Angliába csak a XIV. században jutott. Azóta mint tömegáru világcikk. de ma leszorítja mindenünnen a gyapot, mely a XV. század kelmés tömegáru lett. 1914-ben 54 millió métermázsa gyapotkelme készült. Ennek 49%-a Angliában, 32%-a Európában, 12%-a az Unióban és csak 7%-a más országokban. A selyem mindig fényűzési, tehát kereskedelmi cikk volt. A VIII. századtól kezdve szintén Spanyolország közvetítette elterjedését Itáliába és Észak-Európába. Még mindig Ázsia a selyem főtermelője. A világtermés 25 millió kg. Ebből 19.5 millió kg. ázsiai termék, Európáé csak 5.4 millió kg. A XVIII. században feltalált szövő-fonógép szinte fölössé tették a házilag készített posztó-, vászon- és gyapotruhát nemcsak nálunk, hanem a többi földrészeken is. Azonkép a félselyem, atlasz a nehéz selyemruhát.

3. *A meg élhet és módjai.* Bőséges élelmezés mellett minden szerves lény szaporodik. A népek statisztikai növekedése tehát kedvező lakóhelyük és kellő táplálkozásuk következménye mindaddig, amíg a szaporodás lépést tarthat a birtokviszonyokkal. Mihelyt a geográfiai élelmező tér szűkül, a túlnépesedés okozója lesz a munkafeloszlásnak s külön *foglalkozásokörök* keletkezésének. A föld termékeiből való akár ösztönös (gyűjtés), akár tudatos (földművelés) megélhetése szerint a míveltség kezdetét jelzi, csupán a geográfiai tér fogyása készíti az embert a megélhetés más módjaira, a létérti küzdés magasabb fokaira.

Geográfiai szempontból vannak *a) vidékhez kötött* foglalkozások, minő a halászat, vadászat, földművelés, melyek szolgailag a lakóhely természeti jellegéhez tapadnak, *b) Helyhez kötött* életmód, pl. villamostelep a zuhataghoz, fűrészmalom az erdőhöz, a szingapoorei árúeladás három főirány kereszteződéséhez, a vámhivatal a politikai, nem természetes határhoz kötött, *c) A népesedéshez* kötött foglalkozásokat a szükségletek szaporodása, tehát társadalmi okok hozzák létre, melyekhez a vidék természeti képének alig van köze. Ilyenek a védelem, kölcsönös kisegítés, iparos, forgalmi és értelmi foglalkozások.

A foglalkozások egyensúlya tartja fenn az államokat. Legfontosabb még mindig a földművelés, mely gerince a népek megélhetésének, azért minden ország népességének 50-80%-át foglalkoztatja s a vidéken széjjel-szórt telepeken helyezkedik el. Iparos és kereskedő városokban tömörül, ezért az ország

20-30%-át teszi Legkisebb % jut az ú. n. értelmi keresetnek ½-5%. mely túlnyomólag a sűrűségi központokat keresi.

A legújabb kor kiterjedt szorgalmával és városaival az Atlanti-óceán körében, a társadalom iparosítására törekszik, mely a földművelő vidék rovására az iparosok és kereskedők százalékát növeli. Legkirívóbb példa az iparos-kereskedelmi Anglia, bol ez a kétrendbeli foglalkozáskor a nép 71 % -át foglalja le és csak 9% jut a földművelésnek, meg az agrárius India földműveseinek 83%-val. Amott a népesség 50%-a városokban lakik, itt a vidéken, melynek 714,000 faluja közül 550,000-nek nincs több 500 lakosnál. Minden ipari előhaladása mellett a Németország népének fele (55%) 76,400 községből, 55,000 kisközségben lakik. Itáliában 57%, Franciaországban 62% falusi nép. így a teljes műveltségű Európa is túlnyomóan *agrárius* jellegű. 1910-ben volt 235 millió földművese (52%), 109 millió iparosa (24%) és 46 millió (10%) kereskedelmi és forgalmi foglalkozású lakosa. 100 év előtt Európa lakosságának – 3 földműves volt. A többi földség mind az, mert azokban úgy az értelmi, mint az iparos, kereskedő osztály, az Úniót, kivéve elenyészőleg csekély. Szociálistusznak eszerint csak ott van talaja, hol igen kicsi föld jutott a megélhetésért küszködőknek.

4. *Gazdasági formák és fokok.* A megélhetés szükségleteinek kielégítésére fordított munka: gazdálkodás. Idők és népek szerint változik. Ha csupán a föld kész termékeit szerzi be, *gyűjtő* gazdálkodás a neve, ha maga is termel: *hagyományod* gazdálkodás (India és Csina), ha pedig okszerűen a klímához, talajhoz és tenyésztendő állat vagy növény természetéhez alkalmazkodik: tudományos vagy *mívelt* gazdálkodás. Gyűjtés, vadászat, halászat, földművelés, marhatenyésztés a megélhetés formái, rabló- és okszerű gazdálkodás annak fokozatai. Sem időrendi fokozatosság, sem sorrendi egymástól való fejlődés nincs a gazdálkodás formái között, Friedrich osztályozása merő apriorizmus, melyet Hahn Ede végkép felborított, így pásztornépek nem voltak híjával a kereskedelemnek, nomádok a földművelésnek. A pénzgazdálkodás az ókori népek előtt sem volt ismeretlen. Kezdetleges, rabló az a gazdálkodás, mely csupán a szükséglet kielégítésére törekszik. így az erdészet rablógazdálkodás, ha csak irtja az erdőket, mihelyt bútórokat csinál a fából s a növés turnusa szerint kíméli az erdőt – okszerű a gazdálkodás. A thea mint izgató szer rablóforma, mint ültetvényes gazdálkodás okszerűség. A vad elejtése merő rablás, az állat szelidítése idők tapasztalatainak összegezése, mint marhatenyésztés, rablógazdálkodás ugyan, de mint fajtenyésztés okszerű. De egyik sincsen elszigetelve. Valamennyi egyszerre lehet ugyanegy helyen. A kereskedelem, mint árucseré, közvetítés: kezdetleges forma, mint pénzgazdálkodás okszerű és előhaladt gazdálkodás. *Egyféle* gazdálkodás, például vadász-népek, halász-népek, termény- vagy húsgazdálkodás,

sehhol nincs kizárólag a földön. Azért a földnek földmivelő, állattenyésztő, gyűjtő, ültetvényes, kapával vagy géppel dolgozó gazdasági területekre való felosztása merő schematizmus (Diercke Atlasza).

Legcélszerűbb ezek után a gazdálkodás családi, városi, nemzeti és világ-formáit behozni az E. G.-ba, mivel hogy kereteikbe az egész földnek gazdasági formái foglalhatók.

I. *Családi* gazdálkodásnál a család, nemzetség a termelő és fogyasztó, közös birtokon. A család minden tagja kap ott-hon a közös házban ellátást és foglalkoztatást, kora és alkalmazhatósága szerint. A szerzeményi birtok is közös. Munkafelosztás van ugyan, de közös helyen, udvarházban vagy uradalomban. A germánok határközössége (Flurmark), a szlávok falu- (mir) és házközössége (zadruga), a magyar nyilak szerinti törzsvagyon-kezelés (Tagányi) ezen alapszik. Hasonlóan a hátrvédelem kötelezettsége (gyepük). A családok elszaporodásával *a)* rokonok, *b)* szomszédság (kaláka) segédkezik a birtok megművelésében. Később fejlődött ki a magánbirtok, fogadott zsellérekkel vagy legyőzött rabszolgákkal, kiknek a hűbériség idejében jobbágy a neve, azzal a különbséggel mégis, hogy a jobbágy személye, költözködés-joga szabad, de foglalkozása földhöz kötött. Az ókori államok mind rabszolgatartó országok voltak. Athén 90,000 polgárú kultúrája félmillió rabszolga munkáján épült. Különféle változatokban ezt az állapotot találjuk ma is a földsegeken, a hol törzsi vagy nemzetiségi élet van. Külön élő családok vagy csordás összetartozásban élő hordák nincsenek a földön, mert mindenütt *vezért* választ a társas csoport. A horda szó és erkölcs evolutionisták és elfogult folkloristák találmánya. Egyes meggazdagodott, kitüntetett családok az *uradalmi* és *latifundiális* gazdálkodást teremtették, amiért a kicsi és nagy birtok, szegény és gazdag minden időben és helyen van meg volt a Földön. Számkivetett ember az volt, ki semmiféle családhoz vagy birtokhoz nem tartozott. Kizárólag háziipar látta el a családot, A skandináv vagy orosz paraszt ma is maga csinálja minden szerszámát, házát, ruháját. A kereskedelem termények és iparcikkek cseréjéből állott, előre megállapított *vásárhelyeken*: Közép-Németországban 100, déliben 150, keletiben 300-500 km-nyi körben volt hajdan ily vásárhely. Magyarországon szintén 150-200 km távolságban. Nem az ország felszíne, hanem lakóinak megfontolása volt ebben a döntő.

II. *A városi gazdálkodást* s a városokat egyáltalán az ipar és kereskedelem különválása okozta. A vidék élelmezte a várost, ez meg iparcikkkel látta el a termelőt. Sok középkori város nem volt más, mint a vár népének élelmezője. Az espan ösgermán szó s mezőgazdasági felügyelőt, nem zsupánt (kerület) jelent. De forgalmi és iparhelyeken akkor is voltak szabad városok, miként az egyiptomiak s rómaiak korában a

municipiuinok, az afrikai Carthago, indiai és csinai városok. Németországban a XV. századig 3000 vásárhely volt 4-5 óra, keleti Németországban 7-8 óra, sőt nálunk egy-két heti távolságra. A városoknak pénzverési joga, külön pénzlába és kimért kereskedelmi kerülete volt, Nagy kereskedő csak a helyben be nem szerezhető árukat (fűszer, bársony) hozathatta idegenből. Tilalmas volt a közvetítő és a vásár idejét kijátszó elővételi kereskedés, melyet Magyarországon még most sem szüntettek be a törvényhozás.

III. *A nemzetgazdálkodás* egyidejű a vidékek politikai központosításával s a népeknek nemzetekké való tömörülésével. A kormány gazdálkodásának leghűbb kifejezője a költségvetés. A kormány ragadja magához a pénzverést, a valuta megállapítását, a bányákat, vasutakat; erdőket, épít csatornákat stb. és mint gazdasági hatalom a nemzetiségi eszmét veszi segítségül. Családi gazdálkodásnál csak a föld, a fekvőtőke, városinál a forgótőke szerepel, kevésbé a kölcsönző és vállalkozótőke, hitel, bankuralom, plutokrácia, mi a nemzet gazdálkodás formájában nagy tényező és megteremtője egy új társadalmi osztálynak a járadékosok (Rentier) osztályának, főleg tőkepénzes államokban. A nemzetgazdálkodást olaszok kezdték s a többi román nép utánozta. Angolok kezdték a XIX. sz. elején a

IV. *Világgazdálkodást.* midőn gőzhajóikon felkeresik a termelő s vásárló országokat, hogy fölszaporodott munkásaiknak élelmet, gyáraiknak nyersterményeket, árucikkeiknek vevőket szerezzenek. Az árukat azóta a világ lehetőségei: konjunktúrák igazítják, ami *érték* vagy pénzspekulációhoz és a tőke uradalmához, meg társadalmi szélsőségekhez vezetett. A világgazdálkodás legjellegesebb kifejezője a fehér ember világelterjedésének.

A gazdálkodás geográfiai csoportjai.

Közreműködő erők	Családi gazdálkodás	Városi gazdálkodás	Nemzetgazdálkodás	Tőkés gazdálkodás
Nemzetiség	Családtagok, rokonság	Szomszédság	Nemzetiség	Emberiség
Árúforgalom	Csere	Termelők fogyasztók	Közel és határ-forgalom	Gyors- és világgforgalom
Idegen munka	Bérmunkás, rabszolga	Szolgálat, jobbágy	Egyezés, gyarmatosítás	Szines fajták a gyarmatokon
Pénz	—	Árúcsere, önálló valuták	Országos valuta	Kapitalista hitelüzletek
Tőke	Földbirtok	Forgótőke	Hitelitőke	Bankvállalatok. Assignálás

5. *Gazdálkodás és népfajok.* A legjobban tagolt Európa népei ősidők óta a legélénkebben közlekedtek egymással, ezért a legtehetségesebbek. Ma a fehér ember fajtája a legerjedtebb a földön; energiája, munkakedve és -bírósa a legnagyobb. Azért teljes kultúras fajtának is mondható, mely különösen az Atlanti-óceán északi medenczéje körül és közép Európában az okszerű és világgazdálkodás tényezője. Félműveltek a Földközi-tenger körében élő népek utódjai: berberok, szemiták, hamiták; a japánok és csinaiak, kik a középkori városi gazdálkodás fokán állanak. Hagyományos földművesek, ügyes kézművesek, szatócsok, de nem gyárosok, sem nagykereskedők s a tőke gazdálkodást még hírből sem ismerik. Ezért hitelügyeikben, állami kölcsöneikben angolok, németek, franciák pénzére szorulnak. A színes fajták vagy régibb kultúrájuk tétlen másolói, mint a hinduk, malájok és maláji-kínaiak, északafrikai arabok és belső ázsiai török-mongol nomádok, középamerikai indiánok nagyrészt a családias gazdálkodás fokán; vagy pedig hanyatló népek a családias gazdálkodás kezdő formáiban pl. északi Ázsia és belső Afrika népei. A többi színes fajta különösen pápuák, négerek élénk felfogású, de renyhe népek, kiket csak hosszú szoktatással lehetne gazdasági öntudatra hozni. Végül a kultúrán kívül rekedt szán, ausztrál, sarkvidéki s délamerikai gyűjtő népek teljesen közömbösek, gazdaságilag értéktelenek. Opper térképen tünteti föl e gazdasági rátermettséget vagy annak hiányát. Mindenesetre feltűnő, de nem a geográfiai kutatás tárgya (v. ö. Gerland Atlasz der Völkerkunde 1892. Nr. 11.), hogy a gyűjtők a legnéptelenebb, az intenzív kultúrasok az Atlanti-óceán sűrűn lakott körében laktak, de India és Csina minden népsűrűsége mellett lemaradt a gazdálkodásnak haladás-útján.

6. *A föld gazdasági meghódítósa* lépést tartott mindig a geográfiai horizont tágulásával. Az ókor és középkor 50 millió km² területet ismét a föld felületén, a XVIII. század elején 455 millió km² vagyis az újkor nyolcszor többet tudott róla, mint az ókor. A föld gazdasági meghódítása azonban csak a gáz és villamosság meg az emberfajták hatalmas szaporodásának idejében a *gyarmatosítással* kezdődött. Ennek pedig a föllendült iparpiacok és termőhelyek keresése volt az oka. Amerika elvesztése óta az angolok Indiával és Ausztráliával, a franciák Afrikával és Hátsó-Indiával kárpótolták magukat. Spanyolország a XVIII. század óta azonban kirekedt a versengésből s Anglia felküzdötte magát az oceanizmus felügyelő polcára, honnan a németeket akarják letaszítani. Oroszország szintén Ázsiában terjeszkedett s ma a világ második gyarmatállama. Ami jó és modern a mozlím Ázsiában, azt az oroszok csinálták.

Az összes gyarmatbirtok ma 62.55 millió km², mely az anyaországok hatszorosa. Ezek területével együtt 728 millió

km² 900 millió lakossal, azaz Nagy-Európa a Föld nagyobbik felét bírja. Ha Amerikát szintén európai gyarmatosításnak vesszük 102 millió km² (az Ökumene:^{3/4}) és 1036 millió ember, az emberiség ²/₃-a – Európa függeléke. Övé a tengeri forgalom, mely ma főleg a calaisi tengeri út kijárataiban, a Veres-tenger gégéjében a Földközi- és Északi-tengeren sűrűsödik, kereszteződik. Ausztrália egészen az európaiaké, Afrikának 60%, Ázsiának 57%, Amerikának 24%. A lakosokból 391 millió 48% ázsiai, 105 millió afrikai (58%), 9 millió amerikai (6%), 7 millió ausztráliai Európát uralja.

Az ókori gyarmatosítástól ez a modern abban különbözik, hogy *a)* törvények és egyezmények biztosítják a gyarmatosok megélhetését, Ausztrália és a délafrikai köztársaságok majdnem függetlenek, *b)* Tervszerűen történik a megszállott területek kutatása és betelepítése, amiért ezek azonnal az okszerű gazdálkodással veszik hasznát foglalásuknak s a régi kultúrákat pl. Turkesztánban, Mezopotámiában, Indiában modern gazdasági tudással feltámasztják «halottaikból». Csupán a trópusok gazdasági bevonása nehéz, lakóinak renyhesége miatt, *c)* Másrészt új forgalmi állomások kiszemelésével megalapozzák e gyarmatosítások a Föld humanizálását.

7. *Az ipar geográfiája.* Az ipar geográfiai formája kezdő népeknél a háziipar, mely a családis gazdálkodás színvonalán áll; a kézműves ipar a hagyományos gazdálkodást folytató ázsiai népeknél megfelel a középkori városi gazdálkodásnak, a nagy ipar a nemzeti államok tőkével dolgozó ipara és a világipar, melynek ármegállapító trösztök a kifejezői. Az ipar geográfiai feltételei: *a)* nyerstermények (gabona, bőr, gyapot) helye, *b)* hajtóerő (kőszén, fa, villamosság), *c)* emberi erő, *d)* klíma. Utóbbi annyiban, hogy Anglia nyirkos klímája erősíti a fonást a tropikus meleg még szellőztetés mellett is ernyeszti a munkásokat. Eleiem és nyersanyag hiánya megghiúsítják a gyáripar keletkezését a sarkvidéken.

Az ember ipari rátermettsége szintén változó. A színesek tömegszihológiaiája irtózik a rendszeres munkától. Csak a fehér ember fejt ki kellő energiát és értelmességet, de itt is nagy a különbség angolszász, latin s szláv munkás közt. Csinai és japán olcsó, de silány munkás, oláh, török nem gyárba valók. Nagyobb szabású gazdasági vállalatokra a színesek szintén nem valók. Tanítás, szoktatás a legtöbb esetben kárba vesz náluk. Feltűnő ellenben a németek gazdasági előhaladása, mellyel még az angolszászoknak elé is tudtak vágni.

Ma német a legtöbb gyári munkás a világon. 65 millió lakosból 11.256.000. Pedig Németország iparossága a lakosságának csupán 42.8%-a, a földművelő alkalmazottaké ellenben 18.6%. Legiparosabb ország Anglia, 46.3% iparossal, 9% földművelővel. Svájc majd 45%-a iparos és 31%-a földművelő. Utána Belgium 44.7%-a iparos, 22.7%-a földművelő, azután Német-Alföld

34.7%-a iparos, 28.3%-a földművelő. Anglia munkásainak száma 8.464,000, a lakosság $\frac{1}{6}$, Svájcé 700,000, a lakosság $\frac{1}{5}$. Belgium 44.7%-a iparos, 22.7%-a földművelő, 1.372,000 munkással, Hollandiáé 651,000. A többi ország földműves állam. Vezet a dunai monarchia majd 61% földművessel, 23.3% iparossal, 31 millió (1.14%) munkással. Oroszország 58.3%-a földművelő, 17.9%-a iparos 5.597,000 ipari munkással (a lakosság $\frac{1}{20}$ -ad része). Itália 59.4%-a földművelő, 24.5%-a iparos, 3.990,000 ipari munkással ($\frac{1}{8}$). Svédország 49.8%-a földművelő, 20.9%-a iparos 413,000 ipari munkással. Dánia 48.2%-a földművelő. 25.1%-a iparos. Franciaország 42.7%-a földművelő, 13%-a iparos 6.581,000 ipari munkással. Norvégia 41%-a földművelő, 27.7%-a iparos 243,000 ipari munkással. Az Unió még mindig földművesállam, mert 35.9% földművelő mellett csupán 24% az ipari foglalkozású, lia mindjárt 7039.000 munkással ($\frac{1}{13}$) ott áll, ahol mi. A fehér ember forró övbeli munkásnak nem való, de fajtabeli fölényessége tropikus és szubtropikus klíma alatt abban nyilvánul. hogy Európa ruhazza Ázsiát, Afrikát gyáraiban készült gyapotkelmével, fölössé levén kezdő és elmaradt népek háziiparát, katonai s egyéb fölszerelését (tóba, fez, fegyverkészítés). Másrészt nélküle tönkremennek az ázsiai és afrikai átlós vasutak, bányák, duzzasztók, ültetvények. Az angolok megkészserezlek Egyiptom termékenységét, mihelyt azonban arabok kezébe kerülnek a nilusi zsilipek, szántó- és aratógépek, visszaesik az oáz régi állapotába. A hűvös mérsékelt öv lakója a legjobb gazdálkodó, meri bőséges tája, szene, élelme, elektromos ereje, sok hajózna ló folyama van. Ez azonban magábanvéve elégtelen. Svájcnak sem vasa, sem szene, sem nyersterménye nincs, minden nyers árút készpénzen vesz s mégis első iparos ország erőbeli kifejtése tekintetében. A klasszicitásáról híres Görögország pedig semmi a világtermelésben. Az ó- és középkori országok. Spanyolország, Franciaország, Itália egyáltalán hanyatlottak meleg mérsékelt klímájuk alatt s a hűvös klímában megedzett germánok lettek a világtermelők. A trópus sohasem szerepelt, pedig van bőven mindenből, csupán lakója hasznavehetetlen. Anachronizmus eszerint az Értelem és Tőke korában földhözköttöttségről regélni a geográfiában. Annak ideje 150 év óla lejári. Más világot élünk. Ma a szükös földszerelésü vidékek lakói a nagy termelők és iparosok. Spanyolország, Skandinávia, Magyarország vasérceit Anglia. Szilézia, Ausztria. Németország, a forró öv nyersanyagát Európa gyarai dolgozzák loi. Észak-Amerika, Oroszország prémje, Argentina nyersbőre a vadászterületektől messze eső tájak gyáraiban lesznek iparcikkekké. Ipartelepek támadnak oly helyeken pl. Maraszkin orosz község ködmön-ipara, Lipcse prémárú készítése stb.. ahol nyoma sincs a messziről hozott földolgozott nyersanyagoknak. Persze a Tőke, szorgalom és Értelem segítségével, melyhez az alkalmas geográfiai helynek csak annyit

ban van köze, hogy az értelmetlen geográfiai előfeltételeztséget eszesen kihasználja az ember, pl. csatornával, vasúttal köti össze az angol gyárait a speciális kereskedelmi kikötőkkel s az óceánokon rendes hajójáratokat tart külföldi nyerstermények behozatalára. Miért nem csinált 7000 év óta emberünk az orangntang repülőgépet, hogy az afrikai gorilla kollegájával kiverje Szundanéziából a fehér embert?

A *földolgozó* országok sorában a) elsők az idegenből hozott nyerstermények földolgozói, pl. Anglia, Németország. Ezek a behozatal ⁷ s-át iparcikk alakjában eladják. Anglia pl. 1901-ben behozott 10,64)5 millió márka értékűt, ennek ¹:&. nyersárú volt, kivitt 5710 millió márka értékűt ennek ⁴ s-e 4650-millió márka iparcikk volt. ±gy Németország is. b) Szerényebbek a saját nyersanyagukat földolgozók pl. monarchiánk, Kanada, Japán, Itália. Utóbbinak 1901-ben 1370 millió márka nyersanyagbevétele volt. 862 millió márka kivitelének ²/₃-ada pedig iparcikk, c) Túlnyomókéig vásárló országok Hollandia, Norvégia, Dánia, Portugália, Magyarország, melyek nyerstermékük árából fedezik a drágán behozott iparcikkeket, d) Legszerencsésebbek, kik saját nyersterményeikkel lődözik ipari szükségletüket pl. az Unió, Russzia, mind nagy területű gazd. állam. Ezt a típust Kjellen auto-archiának nevezi. (*Oppel* i. ni. II. 244.)

Meglepő fordulat készül, mert Európa függetleníti piacát az angolok és jenki indusztriáizmusától, a gyarmatok pedig anyaországuktól. A 30-as években az Atlanti-óceán két partja Angliát uralta. Akkor 1'55 millió gyapotnak ³/_s-ét Anglia dolgozta föl. Azóta többet fonnak a kontinenseken. Anglia hanyatlása ebből is kiviláglik. 1850-ben földolgozta a gyapot világtermelésének 51%-át, 1870-ben 48%-át, 1890-ben 32%-át s 1900-ban 24%-át. Azóta Indiában 268 fonógyár alakult. A gyarmatok ipartermelése 299 millió márkáról felszökött 1800 millió márkára. Az Unió 1881-ben 21.000 millió márkát fektetett iparba, 1900-ban pedig 51 milliárdot, Ennek nagy része 43 milliárd trustök kezében van. Csak gépimunka, gőz- és villamosszállítással lehetséges e grandiózus ipari cselekvés. A rabszolgákkal dolgozó ókor, a szabad emberekkel kézműveskedő középkor ipari enerzsiája gyerekjáték az újkor *gépekkel* végbemenő gazdálkodása mellett, hol Anglia, az Unió és Németország viszik a vezérszerpet.

Ezek figyelembevételével érthető az *iparvidékek* sűrűsödése az északi féltekén, az Atlanti-óceán két partja körében s foszlása a távoli kontinenseken. A nyugoti és óceáni iparos-kereskedő világ agyarkodása Európa agrárius keleti világa ellen. Csak Russzia állott kötélnek abban a hiszemben, hogy kontinentális vasutakkal lehet majd az óceánok hatását pótolni. Nous verrons! Jelenleg *zárt és elszórt ipari* vidékeket ismerünk földségünkön. *Zárt iparvidék*: Anglia-, ír- és Skótország ki-

vételével, a Rhône, Rhein és Pó felső folyamvidéke, a német középhegység egész összefüggésében a szudeti tartományokkal együtt, a Seine, Saone, Weser, Elba folyamok torka. A sziléziai, petrogradi, moszkvai, kataloniai iparvidék. A többi vidéken (nálunk is) *elszört iparhelyek* tömörülnek, pl. Kárpátok ívében. Az iparcikkek *kiviteli* kikötői: Spanyolország nyugoti és déli partjai: Lisboa, Porto, Barcelona, Franciaországban: Havre, Nantes, Marseille, Calais; német partokon: Amsterdam, Antwerpen, Rotterdam, Hamburg, Bréma; a Földközi-tengeren: Genova, Livorno, Nápoly. Trieszt, Konstantinápoly, Fiume; Russziában: Odessza, Petrograd; a Balti-tengeren: Christiana, Kjöbenhavn. Stettin, Königsberg, Riga, azután Göteburg, Bergen, Saloniki. Athen, Brindisi; Angliában: Liverpool, New-Castle, London, Merthyr-Tydfill.

8. *Földségek és tengerek forgalmi értéke.* A Föld kereskedelmi kihasználása függ: *a)* a nép kereskedelmi *arravaló-íátától.* Kereskedő népek Krisztus születése óta a zsidók főleg szláv országokban s a dunai három monarchiában; arabok Afrika belsejében, hinduk keleti Afrikában, a középkorban a latin, az újkorban a germán népek, kivált angol-szászok, németek s hollandok, *b)* Kelet-Ázsiában csinaiak, japánok, *c)* Függ továbbá *nyelvek* elterjedésétől. Csinai nyelven beszél 380 millió, japánul 50 millió, angolul 150 millió, spanyolul 96 millió, szláv nyelveken 160 millió, németül 90 millió, franciául 51 millió. Geográfiai területre nézve csak a csinai, angol és orosz kereskedő világnyelvek, *d)* Függ végül a nemzetek ipartermelésétől, gyarmataik nagyságától, *e)* A forgalmi helyzettől.

Utóbbira nézve legkitűnőbb az Unió helyzete két legjártabb óceán között, egyforma távolságban Ausztriától és Európától. Észak felé szélesedő nyersanyagokban gazdag területtel s iparcikkekre szorult déli szomszédokkal. Kedvező a calaisi út mentén fekvő országoké, mert a földégi félteke közepén fekszenek kitűnő gazdasági háttérrel, pl. Rhein, Maas-torka Hollandiában. Kevésbé jó Németországé, mert földégi átlói Berlinben találkoznak ugyan, s folyóival belemarkol Közép-Európába, de rossz a partja, mert előbb a német tengeren kell átvergődnie, míg nyílt óceánra juthat.

Oroszország, keleti Ázsia és nyugoti Európa közti fektében nagy szárazföldi kereskedelemre hivatott.

A *forgalmasságot* a behozatal és kivitel nagysága szerint mérik. Első e tekintetben Anglia 26 ezer 445 millió márka évi (1912) forgalmával, nyomban utána a Német-Birodalom következik 20,866 millió márkával, csak harmadiknak az Unió 17,276 millió márkával. A föld többi népe között még Franciaország 11,890 millió márkával és Hollandia 11,813 millió márkával számít 10 milliárdot felülmúló forgalmával, Belgium 6948 millió márka forgalmával a hatodik helyen áll, pedig

majd akkora a forgalma mint Afrikáé (7017 millió). Oroszország 5574 millióval és monarchiánk 5553 millióval a hetedik helyen állanak. Itália a nyolcadik helyen akkora forgalommal (4974 millió márka), minő Ausztráliáé (4474), Kelet-India öt millió km² területével s 371 millió lakosságával és Csina 11 millió km² területével és 330 millió lakosságával, szerény 3047 milliós forgalmával szóba sem jöhetnek geográfiai erejük tekintetében. De még a 41,000 km- területű Svájc 37 millió lakosával is háttérbe szorítja 2698 millió márka forgalmával a nyolcmillió km² területű és 25 millió lakosú Brazília 2669 millió márkás forgalmát. Nyilvánvaló ezekből, hogy sem termé- szeti fölszerelés (Hichthofen), sem lakosság száma (Hettner), hanem egyedül a nemzetek *faj-ereje* s erkölcsé, magyar értelemben, győzelmes a hazai föld értékesítésében. Ezért csúszott le Spanyolország (504,000 km² terület, 20 millió lakos) a 1883 millió márka forgalomig, mely kisebb Magyarország forgalmánál s utólérte a kietlenebb 448,000 km² területű 5-6 millió lakosú Svédország is. A fajták között a fehér fajtáé az elsőség Európában 106,988 millió márkával, Ázsiánál (19,666 millió) ötször nagyobb forgalmával. Amerikában 35,252 millió, összesen tehát 142,240 millióval a világ forgalmának (172,403 millió márka) 80%-ával.

Európa forgalmassága. Európa földségi *önállóságát* forgalmassága is bizonyítja. A passzív geográfusok és a morfológiai fatalizmusz Ázsia függelékének degradálta földrészünket, mert fölépítése Ázsia szerkezetéhez tartozik. Ez fizikai megokolás. Európa kontinentális önállóságát azonban a pszichikai megokolás szinte követelőően parancsolja. Európa külön emberfaját nevelt, mely ma a föld ura, egységes keresztény vallása, települése, közös eredetű házformája (fűstház) és egységes európai kultúrája van, mit semmiféle más földség nem mondhat magáénak. Legváltozatosabb a politikai és ethnografiai élete, egységes a nyelvrendszere. Mert az árjaság bölcsője az európai Észak, nem Ázsia. még akkor sem, ha a georgiai nyelv és fajta vagy az ázsiai ősz fehér fajta (kaz?) megelőzte volna az árját Európában. Forgalma szintén teljesen önálló, akár ciklonoktól igazított klímája. Az Északi-tenger jelenleg Európának a szeme fénye és a Calais-út a földségi félteke közepe. Csak innen üzhetnek manap távolsági forgalmat idegen földrészekkel, a parti forgalom, minő a többi kontinens forgalma, régen a múlté. Öt nagy kikötője: Antwerpen (26 e. t.), London (24 e. t.), Hamburg (23 e. t.), Liverpool (218 e. t.), Rotterdam (21-2 e. t.), a 310 millió tonnányi 1912-iki összes évi forgalomnak $\frac{1}{3}$ -e (62 millió tonna) távolsági forgalomból kerül ki. Legélénkebb északnyugati partvidéke, Cherbourg és Hamburg között 155 millió tonna forgalommal, a Földközi-tengeré csak 85 millió tonna, a német tengereké 40 millió tonna, a délnyugoti partvidéké

35, sőt Skandia óceáni partvidéki forgalma csak 4 millió tonna óceáni forgalommal. Archangelsktól az Azówi-tengerig mégis egységes európai világforgalmi élénksége elannyira, hogy a parttalan Belgium 8 vitorlásával (181,637 netto tonna) és 97 gőzösével (810,000 netto tonna) 165 millió netto tonna forgalmat és vasútjaival 12,600 millió frank évi kereskedelmi forgalmat csinál.

Itt tehát végkép felsül a természeti felszerelést örökké emlegető morfológia, mert Belgium, valamint Németország és Hollandia a lehető legrosszabb partvidék. Csakhogy az ember tudása, akarata és pénze kikorrigálja mindenütt a természet mostohaságát és kikötőket csinál ott, a hol ezt a geográfiai és *forgalmi* világhelyzet megköveteli. Brémának pl. kevesebb a hajója, mint Itáliának, távolsági forgalma mégis kétszerte nagyobb ennél. Hamburg és Bréma pénzen csinált külső kikötőket a 12 méterre mélyedő amerikai óceáni száguldozó hajók számára és kiárkolta az Hiba és Weser torkát, ki a Bajnáét, hogy Köln, Düsseldorf, ép úgy tengeri kikötők lehessenek, mint Gent és Brügge pénzen ásott, nem természetadta csatornája révén. A hanyatló Spanyolország pedig a legkitűnőbb helyzet, természeti fölszerelés mellett szegény, elmaradt, forgalmatlan országgá lett. (*Hotz: Wirtschaftsleben d. Erde 1913. 367.*)

Mert *emberen*, nem a természeti kedvezményeken múlik minden. Ha nincs arra való nemzet, mely föl tudja ismerni a telluris kedvezményeket, bizony nem lesz abból soha világkultúrás nép s ha mindjárt a világ legősibb, legkultúraltabb, legkedvezőbb helyén, t. i. Európa, Ázsia, Afrika összeszőgélésében, öt tenger, ú. m.: Egei-, Fekete-, Vörös-, Perzsa- és Kaspi-tenger között, tehát kultúrára előre prsedesl inalt helyen lakik, hol szemita, hamita, árja és bizánczi kultúra virult és a világ legideálisabb helyü fővárosa köti össze Euráziát s az európai Földközi tengereket az Indus-océán keleti világával.¹

¹ Félreértések kikerülése okából ki kell jelentenem, hogy a Slratz-Wenle-féle protomorpli ős ázsiai fehér emberi: (aino, wedda, dravida!!) vagy a Wirfh-Banze vélekedése szerint való alarod vagy knzi (georgiai) fajtát (inkább népet) *nem* tartom még kellően megérett kérdésnek sem nyelvileg, sem anthropológiailag. Az altai török és ugor népekben pedig sárga ázsiai és fehér európai zagyvalék (nietamorpln népeket látni – zártkörű igazság vagy multság. Az emberi fajtáknak az ausztráloktól, négerektől való száрма/látása szemöldökük és orrhátuk miatt, tudós tréfa. Takáts Sándor szintén kevés figyelemmel volt a nyelvtudományra és geo-ellmografiára. midőn olyan nagyon párosította a magyart a törökkel. A kettő nem egy. A magyar *európai* ember, akár a finn, mert csak ez a kettő tudta az allai népek között az európai kultúrát befogadni. Legfeljebb az alföldi kunból lett magyar s a török eredetű bessenyő meg más határórségre kirendelt végvidéki magyar üthetett a törökre. Abban igaza lehet Takáts dr.-nak. [*Weule: Leitfaden d. Völkerkunde 1912. 3. Stratz: Naturgeschichte des Menschen 1904. 224. Kende: Handb. d. wiss. Geographie 1911. 318. Takáts: líajzolatok a török világból 1915.*]

A dolce far niente, a nicevo (nem baj), a kef, ödöngés, büszke spanyol bivalkodás mellett legpompásabban kicsipkézett partvidék és milliókat ontó rónaföld is semmitérő hanyatló, holt vidék marad; míg a rongált partú. zátonyos, viharos, ködös, nyírkos északnyugoti Európából, *népeik akarata*, tudása és *ereje* folytán világkereskedelmi góchely lett a glóbuson. Ezt a tényt a geográfiai tájékozatlanság le- és megmosolyoghatja, rá foghatja, hogy nem tudományos beszéd, de mégis csak igazabb geográfia, mely közelebb áll *a valósághoz*. mint a passzív anthro-geografia ósdi ideológiája, s a morfológia állítólagosan tudományos semmit mondó dogmatizmusza. Az előttünk élő nemzedékek is gondolkodtak, az utánunk jövők szintén: majd megválnak, ki a tudományos, ki nem? Tudományos álláspont-e az egyoldalú fizikai okfejtés pszichológia nélkül, vagy a népek szellemi és fajerejével számoló a geográfia *népeivel* egyetemben?

Mivel a világpiacon ma az óceánok, a *tengerparti városok* forgalma fejezi ki háttérük termelő erejét. Szerintük igazodik a világforgalom. Az első csoporthoz 4-5 ezer millió márka forgalommal az Atlanti-óceán északi medencéje tartozik négy várossal: London, Liverpool, Hamburg és Newyork konzignációs vagyis készpénz nélkül kereskedő-kikötőkkel. A második csoporthoz nyolc város 1-2½ ezer millió mátká forgalommal: Amsterdam, Rotterdam, Antwerpen, Bréma, Marseille, le Havre, Singapur.

A többi kikötő e 12 főkiviteli kikötő köré csoportosul, következőleg a világforgalom geográfiai helyei északnyugoti Európa, északkeleti Amerika, a Földközi-tenger és délkeleti Ázsia. Két-két millió utas van állandó mozgásban Európa és Amerika között s a Csendes-óceán körében. A 80 világjelentőséggel bíró kikötőváros 95 milliárd márka forgalmat csinált 1910-ben, az akkori 139,594 millió márka világforgalom 68o/0-át., Ma legalább 1/3-dal többet. (160 ezer millió mk. világforgalom, mellett.)

Az *óceánok* forgalmi részesedése akkor a következő volt: A világforgalomban résztvevő 380 kikötő szállítás-térbeli-sége 1200 millió regisztertonna vala s 79,000 millió márka értékű árut szállított, A kikötőkből jutott az *Atlanti-óceán*nak 265 kikötő, 880 millió tonna (73%) forgalommal évi 63,000 millió márka (80%) értékkel. Az *Indiai-óceán* 33 kikötőjében 77 millió tonna szállítással 6070 millió márka áruérték forgott. A *Csendes-óceán* 25 kikötőjében 253 millió regisztertonna szállítás mellett 1910-ben 10,000 millió márka volt a világforgalom 7V-e. Ez iclő-szerint tehát az Atlanti-óceán európai és amerikai *partvidéke* a forgalom közepe. Az európai 48,000 millió márka áruértékkel és 200 millió regisztertonnával és amerikai 15,000 millió-márka és 155 millió regisztertonnával. A 200 m tonnából az *Északi-tengernek* jut 180 millió regisztertonna 23,000 millió márka értékkel, a calaisi út forgalmával 35,000 millió márka.

Érthető tehát Anglia erőlködése, hogy a calaisi utat hosszabban anektálhassa, inert csak így teheti tönkre a németek kereskedelmét. Ezekhez képest a német Földközi-tenger forgalma 9000 millió márkával, a déli Földközi-tenger I-5000 millió, szemben az amerikaiak 33 millió regisztertonna mellett 2000 millió márkás forgalma csekélységek. Opperl más alapon az Atlanti-óceán forgalmi értékét 140.000 millió márkára teszi. az Indiai-óceánét 12,000-re, a Csendes-óceánét 14 milliárdra. E becslésnél nem tudható, mennyi jut a földségeknél, mennyi az óceánoknak? 172,000 millió világforgalommal nem juthat 166 milliárd a tengereknek. (*Opperl*: Wellhandel, 1914. 32. I.)

9. *A Föld gazdasági vidékei.* A szárazföldi termelő tájaknak a forgalomban főleg a vasút van segítségei. Nem véletlen, hogy Földünk két legnagyobb gazdasági vidékének Európának és az Uniónak van a legsűrűbb vasúti hálózata. Amannak 310 ezer km, ennek 400 ezer, Kanadával 437 ezer km. Az sem, hogy a Földünket átszegő száraz területek vasútalanok. Belső-Afrikában ember a forgalmi eszköz, Indiában a zebu (112 millió darab), Dél-Afrikában az ökör, Dél-Amerikában és Csinában ló és öszvér. Érdekes, hogy Németországnak annyi vasútja van (62 ezer), mint Oroszországnak. «A forgalom jegyében él ma a világ» (II. Vilmos). A vasutak és csatornák geográfiai elosztottsága mértéke ma a gazdasági fellendülésnek. Nagy vidékei a következők:

1. *Nyugateurópai vidék.* $3\frac{1}{2}$ millió km² területtel, 248 millió lakossal, kiknek főfoglalkozásuk nyugaton Franciaország, Svájc, Belgium, Hollandia, Németország erős polgárságú országaiban ipar és kereskedelem, ezért élelem és nyerstermények behozatalára szorulnak. Keleten pedig Itáliában és monarchiánkban, hol gyöngé a polgári osztály, latifundiális gazdálkodás. Kivisznek iparcikkeket, intelligenciát, vállalkozó szellemet, keresztény világfelfogást, mely küzdésre serkent. A nyugoti vagyonos osztály főleg járadék tulajdonos, mely keleti Európát és Ázsia elejét, Indiát és Csinát látja el kölcsönökkel. A keleti országok vezető gazdag eleme az ideálisabb, egyénibb felfogású születési nemesség. A nyugateurópai vidék erejének ébresztője a sok félsziget, ernyesztője a sokféle állam, melynek az Unióval szemben csak gazdasági föderalizmus a megmentője. Gyarmatbirtokuk 19 millió km² 122 millió lakossal, vezetőjük: Németország. Férfiúi derekasság, pragmatizmus és tanulékony-ság az erényeik. Haderejük első a kontinensen. Nemzeti vagyonunk 373 ezer millió márka. A franciáké 245 ezer millió márka.

2. *Britannia.* Gyarmatbirtoka százszor nagyobb Angliánál; de öt földségen elszórva, csak nagy flottával és hajóforgalommal tartható egybe. Legnagyobb kereskedelmi hajóparkja (12 millió t.), forgalma, ipara, tengerészete és pénzereje (75,000 millió K.) van. A világ legelső járadékállama, melynek néger, hindu,

mongol, maláji és polinéz népek az adósai. A germán lélek óceánokra való törekvése és hatalomvágya (Herrenwolk) a jellege. Legnagyobb óceáni gyarmathatalom. Nemzeti vagyona 345 ezer millió márka.

3. *Eszakamerikai Egyesült-Államok* röviden *Unió* 9 millió km² területen, 100 millió lakossal az angolszász fajtának új világbeli folytatása. A Föld összes klímáját és terményeit egyesíti magában. Bőségben van szene, vasa, reze, de rablógazdálkodást űz. Merész a vállalkozásban, kifogyhatatlan a leleményességben, amellet politikailag egységes s így fölényben van román Amerika politikailag megállapodni nem tudó népei fölött. Nagy segítsége az európai bevándorlás (28 millió). Kanada gabona- és vadászterületeinek egybekapcsolásával hátterbe fogja szorítani Angliát, melynek pénzügyi versenytársa.

4. *Dél-Amerika* román népei nem tudták még függetlenségük gyümölcseit gazdaságilag értékesíteni. Forradalmakra nem milliárdokra törekszenek. Últetvényes pusztító gazdálkodást folytatnak Argentína kivételével. Forróöbéli terményeiknek (5 milliárd márka) eddig főképp Európa veszi hasznát. Főtermelő országai 3½ millió lakossal Brazília, Argentína, Uruguay, Gsili. Munkáshiány van mindenütt, mert a meszticek pragmatizmusza csekély.

5. *Russzija* az Unión kívül második, senkire nem szoruló gazdasági kolosszus erős centralizációval. A legnagyobb földeségi gyarmatállam 22 millió km², 161 millió lakossal, mely Nyugatra nyersterményeket, Ázsiába iparcikkeket szállít, de még mindig forgalmatlan és gyérnépességű, pénzügyileg, a Nyugattól függő. Kényszer-gyarmatosítással népesíti be Ázsiát.

6. *India* roppant népessége (310 millió) gyámsági szellemű. Türelmes, dolgoz és szegény, mely a kasztok több ezeréves uralmát nyögi s nemzeti egységről tudni nem akar, élelmi és élvezeti cikkekkel szállít. Oly egyoldalú elzárt agrárius ország, minő a félreeső Dél-Afrika arany és gyémántmezőivel. vagy Ausztrália.

7. *Keleti Azsia*. Csina, Korio, Japán és Mandzsúriával 5.5 millió km², 480 millió sárga lakossal. A sárga igazi földeségi nép, mely csak szükségből keresi fel a tengert, de szaporaságával a (Cendes-oceán jövődő ura. Szorgalmas és frugális, akár a svájci, s tartós egészségű engedelmes tömeg, mely inkább vesz (cérnát, gyapotot, cukrot), mint elad, inert maga szorul természetnyére s hagyományos elmaradt gazdaságot folytat. Ezért külkereskedelme Tiencsin, Singapore, Hongkong. Shanghai kikötők révén angol és amerikai kezekben van.

8. *Kisebdek*: *Kanada* 6000 millió márka forgalmával, gabonának, erdőnek, hálnak értékesítője. *Argentína*, mely rendezettebb politikai viszonyok között egyformán termel vasat, hús- és növényélelmet. *Dél-Afrika* az arany és gyémánt hazája.

Irodalom.

Friedrich: Wirtschaftsgeographie 1907. 17, 19, 50. U. e. Geogr. d. Wollhandels 1911. *Günther:* Wirtschaftsgeogr. 1905. *Branngarn:* Urheimat d. Landwirtschaft 1912. *Andree:* Geogr. d. Welthandels 1910. Három kötet. *Oppel:* Wirtschaftskunde 1915. II. 225. 296. 357.

IV. Az emberiség geográfiai tagoltsága.

Az ember lelki és fizikai kiválósága.

Man versank rettungslos im *Stoffe*.
Lamprecht.

1. Az ember méltóságát dicsőítő korszaknak XVIIII. százdbeli reakcióját a fejlődéelmélet leszállító célzata váltotta fel a XIX. században. Darwin könyvének megjelenése óta szinte mánia lett, lerántani az embert az állati színvonalra, még lelki tekintetben is. Mesélnek a bogarak rettenetes erejéről, az ember hiányos érzékeiről s egy eredetiséget hajhászó dilletáns jogász még a jogállam létrejöttét is a hangyák és méhek ((társadalmából)» magyaráz-gatta. Mindez szenzációkellés, nem tudomány. Az ú. n. kezdő népek érzékeinek finomsága vetekszik az állatokéval. Városi ember persze, hogy meg nem érzi a futó vad szagát nyoma után, nem lát és hall 50-100 km-re, mi Ausztráliában, Afrikában föl sem tűnik. Le kell szögezni az igazságot, hogy az őskori ember ép oly távol állott az állattól, mint a mai. Ha majomból fejlődött volna, a sarki tájakon szört kellett volna kapnia, pedig mezítelenül születik, anyja sem melengetheti szörbundájával kisededét, mint a trópusok alatt is szőrös majomanya. Az embernek sohasem volt majomszerű kacsajárása, egyenesen járt, mert agyfejlődése s egyenes járása kölcsönös élet-tani követelmények. Az ember keze-lába alkotása páratlan az állatvilágban, mert hüvelykujja oldalával löki el magát a földtől s hosszanti tengelye körül szabadon fordulhat. Derékban 180°-ra is fordulhat, tagjai szabadon s minden irányban mozgathatók, keze 360°-ban fordul s mindenféleképp használható. Állatot semmiféle dreszurával nem lehet e mozgásokra s egyenes járásra annyira tanítani, hogy örökölhetők legyenek. A nő tüdeje, szíve kisebb, piros vértestecskéi kevesebbek, termete minden népnél kisebb, így lassúbb a nő anyagcseréje az erősebb, küzdésre teremtett férfihoz képest. Arra meg kár szót vesztegetni, hogy nincs a világon primitív, állati, beszéd és megértés nélkül való ember; hogy állat sehol a világon tüzet. fegyvert, gyógyszert és szerszámot nem csinált, mert hijával van minden eszmélődésnek, gondolkodásnak, tervezgetésnek szóval a *szellemi lelkivalóságnak*. A legnagyobb emlősök rövid idő alatt elérik fizikai fejlettségüket, de az embert 15-18 évig nevelni, ruházni és etetni kell. Ezért a monogámia

emberre nézve létfeltétel, nemcsak egyházi parancs. Részvétről, vérrokonságról az állatnak sejtelve nincs. A kutyák, lovak mosolygása, siránkozása, öngyilkossága természetrajzi humbug, úgyszintén a praehisforikusok fejlődés – típusai. Az ember minden időben s helyen egyféle volt. Ez az igazság. Nemcsak szívtelen, de tudatlan beszéd csordamorált népeknél emlegetni. A csordát tudvalevően a legkeményebben öklelő tehén vagy bika vezeti, a család és törzs fejét pedig a belátás, megfontolás okából, tehát szellemi okból, megválasztják s el is kergetik, miként a spanyol, francia s délamerikai forradalmak bizonyítják, ha az a főnök s retye-rutyája nem alkalmasak a többség vezetésére. Brasz jeles könyve az őseMBER állatiságáról költött meséket zúzta össze, a modern ethnologia pedig a primitív emberről szóló Lubbock-féle meséket s kimutatta, hogy csak varietások élnek a Földön, de e népváltozatok logikája, érzelmi világa (Elementargedanke) egyféle, csak megnyilatkozásmódja különös (Völkergedanke), szóval megalapították az emberiség *pszichikai* egységét szellemi oldalának, lelkiségének földi *tényeit*, melyek az ember testi kiválóságával együtt az embert valamennyi teremtmény *főlé* emelik. A passzív embergeográfiának ideológiája, mely a műveltség alapjait egyedül a geográfiai föltételekben keresi s a szellemi valóval *ia* bíró embert állatnak degradálja, ethikai érzését pedig állati fejleménynek mondja -: a századvégi materializmusnak s a természettudományi kábulatnak azon penészvirágai közül való, melyeket a haladó tudomány a XX. században már elsöpört.

2. *Emberfajtákról* sem lehet többé szó tudományos értelemben. Legfeljebb csoportokról. Ha a fajtának ismertető jele «több vagy kevesebb ismételő jegynek, koponya, bőr, szem, hajnak színe, testarányok *öröklődése*, akkor a méretek átlagaiból okoskodó módszer semmiféle tényleges igazságot nem tudott eddig megállapítani, egyszerűen azon okból, *a*) hogy a testi formák ugyanazon helyen még egy ember életében is elváltoznak, következőleg egymásra tolongó népek még inkább módosulnak, *b*) mert egyetlen népnek sem volt egy ős, hanem több hazája, míg megállapodásra jutott. Hullámzó népek tehát a különféle hazákban, változó történeti sorsuk, természeti és ethnografiai környezetük hatása folytán egyre átalakulnak. Ki

¹ A lélek *külön* voltál egyáltalában tagadja a divatos tudomány, helyesebben modern természettudományi pseudo-skolasztika. Kereken hazugságnak nyilvánították *Keller Helen* süket, néma és vak leány létezését, ki csak tapintás érzékével vészen tudomást a külső világról. Mégis ez az *efij*/ érzéke is elég a Léleknek, hogy oly tökéletesen tájékozódjék a külső világról, mint a normális ember. Keller amerikai író, bölcselő és eszthéla. De hiába írt könyveket, értekezéseket- letagadta a monizmsz létezését is! Most férjhez ment 19K) november 28-án, hogy létezését bebizonyítsa. De azt sem fogja elhinni a monista Európa. Mert »Unverstand ist ach! das grosse Weltgesetz der Di nice.« V. ő. Földr. Közl. 44 k. lól. I.

tudja megcsinálni ma a magyarság anthropológiáját (átlagokból?), mely már ázsiai bolyongásakor öt helyen lakott, hét törzsből állott, itt legkülönbözőbb népeket talált és felszüreolt, kikkel történeti sorsa összeforrasztotta? Mert mesebeszéd, hogy népeket utolsó izing kilehetett irtani. Ezt megtehették az angolok a szigetre szorult és csak nyíllal védekező laszmánokkal, de földségen lakó népeket végleg ki nem irhattak. A népek vagy menekülnek, mint a finnek, lappok, albánok, kelták Európa széleire, a koikoi és szan-népek Afrika végébe, a vaszkok a Pyrenüusokba, a rónasági törzsek a Kaukázusba. a nikobarok, veddák, pápuák szigetekre, vagy beolvadnak új környezetükbe, miként a magyarok, oláhok, csehek stb. és új népet formálnak. Ki talál ma húsos, laposarcú, apró szemű, kurtalábú – Móricz Zsigmond szerint sárdagasztó járású - magyarokat, kik az albánokat orbonásoknak. muzulmánokat böszörményeknek mondták. Hová lettek a dunántúli szlovének, avarok, oszet-jászok, török-kunok, besenyők, talárok, vallonok, flamandok? E konglomerátumból állott elő a mai testileg európai magyarság, mely még a kurucok korában is más külsőségű volt (v. ö. Történeti Életrajzok), mint a mai magyar nép. így volt ez az emberfajtákkal is. Ma azoknak csupán egymás mellé állított szélsőségei kirívók pl. a porosz-német mellé állított afrikai törpe. Valóban élesen tagolt, különálló rasszok nincsenek sehol, csak végérhetetlen átmenetekkel egybefont embercsoportok, *népek* és *nemzetek* élnek a földön Azoknak a szomatikus bélyege mellékes, a *lelki bélyegük* csinálja a nemzeteket, kikről a politikai geográfiában leszen szó.

A materializmus természetesen az őstipusok őshazáját keresgéli, pl. Haeckel, Dubois stb. A sárga embervállozatét keleti Ázsiában, a tropikus őst apát Szundaneziában, a fehér ember őst a subarktikus övben, oly kalandos magyarázatokkal, hogy megáll az ember józan esze, hogyan és miért szánhatta el magát észak felé vándorlásra a tropikus ember, ahol húsevő lett? Hogyan törtetett keresztül a sarki ember a száraz területeken át a forró övbe. vagy viszont a forró övi ember az északi hideg tájakra, amikor a kettőt óriási víztelen öv különíti el egymástól? Északon megszűrösödött, de olyan meleg bundát, még sem kapott, mint afrikai vagy dsávai szépapja a gorilla és orangután. Hogyan történhetett, hogy az iránok, s hinduk ősei Skandináviában éltek? A sárgák leghatalmasabb népe a csinaiak a fennföldről szállott le a csinai folyók síkságaira? A feketebőrű dravida, ki maga ragozó nyelven beszél, mint a fehér lapp, vagy finn az anthropologusok szerint egy eltűnt ázsiai fehér faj la maradványa, melyhez Ázsiának legkeletibb csücskén lakó sarki népei, a japáni ainók, szeláni veddák s a polinéziak is tartoztak? hogy a vaszk nyelv az indián, káz, dravida nyelvekkel rokon? Ezek mind talányok, melyeket önkényes koponya-méricsikélésekkel s átlagokkal, a földségek,

óceánok régebbi elrendezéseinek s a fajták vándorlásának lelje- ismerete nélkül el nem lehel, dönten. Majdnem azt mondhatjuk, hogy az anthropologia ma pozitivitás tekintelében, mint tudomány ép oly csődöt mondott, mint Kinót szerint a népek pszichológiája.

Ezért a világon legtöbbet járó s így az emberfajtákat legjobban ismerő angolok elejtették a kontinentális tudósok Linné-Blumenbach: bőrszínes fajtáit, a Haeckel-Müller-féle hajszerkezeti rasszokat, Kohlmann-Klalsch meg Denniker-Ripley-féle koponyafajtákat s a *kultúrában* elért teljesítmények szerint három nagy *emberkört* találnak Földünkön: 1. *sötétbarna* fajtabélieket, két csoportban úgymint Ázsiában az ausztráliaikat, pápuákat, dravida s kohl-népeket Indiában, Afrikában a szudáni, ηuer és dinka-négereket. Tehetséges, de egész tömegükben gyermekes, gondtalan, renyhe népek, kiket csak több-ezeréves szoktatással lehetne munkára szorítani. Ázsiában a hinduk próbálják ezt a dravidákkal, Amerikában alig 50, Afrikában 40 év óta a fehérek, de kevés eredménnyel. A pápua eszesebb az ausztráliai színesnél, de mind a kettő csökönyös, rátarti csoport. 2. *A világos-barna* részben kultúrákat csináló emberváltozathoz tartoznak: a birmaiak, a malájok az ázsiai bronzkultúrának, a hátsóindiai helyesebben malájosan csinai és malájos-polinéziai műveltségnek alapvetői, kiknek hatásuk Japánra is kiterjedt. Amerika északnyugati törzsei a bronzot ismerő andezi törzsekkel szintén barnaképeűek voltak, eltérőleg a világosabb színű kulturátlan síksági törzsektől. Afrikában a hamila népek, szomaliak, egyiptomiak, nubák, berberek (mór s karthágói kultúra), a Zaharának kereskedelmi s oáz-lakó földmívelő törzsei, úgyszintén az európai arcú, de barna színű olasz-verő habesziek, az egyetlen afrikai keresztény ország urai, azonkép idetartoznak. A régi ibérek (vaszkok) szintén Afrikából valók. Afrika legnagyobb részében a barnabőrűek élnek s mint bantu-népek, kafirok marhatenyésztők, kapás földmívelők. Amerika vörhenyes barna indiánusai ellenben csak kényszerből dolgoznak a penzionátus vidékeken, s mint meszticek sem különbek. A földség végére kitolt koikoi, szan-népek, elnyomorodott gyűjtők lettek s a birtoklalan szegény népek passzív életmódját követik. (*Kean* Ethnologie 1901. *The Man. Past and Present* 1904. *Weule*: Leitfaden der Völkerkunde 1912. *Sergi*: L'Uomo 1911.)

3. Legtöbb alkotó és cselekvő erővel a *világoábőrűek* vannak fölrüházva, kik Európa s Ázsia területén a legrégebb idők óta nemzetekké tömörülve, a legélénkebb kulturális közösségben élnek. Európai és ázsiai *nép csoportok* azok, árják, szemiták, alarodok, finnek és törökök, ámbár az anthropologia azokat fehérekre (885 millió) és sárgákra (500 millió) osztja. 1385 milliónyi létszámukkal az emberiség zömét s történeti népeit teszik. A szemita műveltség a középkorban érte el tető-

fokát, ugyanakkor Csina birodalma a legnagyobb terjedelmét. Tungúzok, törökök, mongolok szintén nagyobb országokkal s műveltséggel bírtak akkor, mint jelenleg, kivéve Japánt, melynek fölvirágzása a legújabb időre esik. Feloszlásunk szerint a *világoSbőrűek* száma 1385 millió, *barnaké* ú. m. malájopolinéziek 45, amerikai indiánok és kevert népeiknek lélekszáma 38 millió. A *Sötétbarnabőrűek* közül Afrika színes népei 125 millió, ázsiai dravidák 65 millió, pápuák és ausztrálok 3 millió, összesen 193 millió, ami Wagner Cuvier csoportosításával megegyez.

A nyelvek eloszlása a földön.

Az ember szellemi voltának legnevezetesebb bizonyítéka a *beszéd*, a társas ösztön s megértetés legkitünőbb szerszáma, melyet kollektív lélek csinál. Egy ember nem alkothat közkeletű nyelvet. Azért haszontalan erőlködés egy világnyelv mesterséges csinálmánya (eszperantó), hacsak jegyekhez nem kötjük összes gondolatainkat, mint a zenében, mathézisben, az egyiptomiak és csinaiak jelképes írásában. De ez nem beszéd, a társas érintkezés feltétele, csak a megértés szurogátuma, akár a gesztus, mimika. A beszéd a közlés grammatikai formához kötött hangbeli nyilvánulata, a nyelv a társadalmi értelem s emberré levés teremője. Mensch ist Mensch durch das Mittel der Sprache, aber um die Sprache zu erfinden, musste er *erat* Mensch sein (Humboldt W.), de ebből nem következik, hogy az ember szavak nélkül nem gondolkodhatik (egyenletek megfejtése, siketnémák), vagy pláne Le-Bon és Gumplovicz-Schurz állítása, hogy was im Menschen denkt, ist gar nicht er, sondern seine soziale Gemeinschaft. Ily kollektív lélek tömeguralkodása mellett abszolúte lehetetlen volna a talentum s *lángelme* keletkezése, ki épp ezért lángelme, mert a tömeggondolkodásával szembe helyezkedik. Lángelmék nélkül persze nincs haladás, a szellemi erők létezésének harsogó argum en tuma.

Fajta és *nyelv* szintén nem azonosak Wirth Albert és Chamberlain értelmében, hogy csupán nyelv fejezi ki legjobban a lélek valóját, ezért a formailag leggazdagabb és legkifejezőbb nyelv a legtehetségesebb fajtának ismertetője. A hottentották nyelve sokkal kifejezőbb, mint az árja nyelvek akármelyiké s az angolnyelv a világ legelkopottabb, majdnem ragozás nélkül való nyelve lett, amiből még sem következik az angol szellem alsóbbrendűsége a hottentotta mellett. A lélek épp ezért kimagyarázhatatlan szellemi valóság, mert unikum, magában álló, nem leszűrt csapadékja kollektív leleknek. Amiért Schmidt ethnografus szerint nem természetudományi abszurdum többé az isteni kinyilatkoztatás, a Gond-

viselés akaratának megnyilatkozása lángélméjű lelkek révén. (*Schmidt-Hestermann: Völker und Kulturen* 1915. 50.)

A geográfianak nem feladata e titkok kutatása, csupán a geográfiai tények regisztrálásával eléje akar vágni mindenféle tudós apriorizmusznak, mely a nyelvek keletkezését is előre kieszelt poligénista kaptafákra akarja húzni. Ha az emberiség pszichikai egységét Bastian és a materialista ethnológia normái szerint akarnók értelmezni, akkor csak egy nyelv volna a világon. De mivel több egymástól teljesen független, egymáshoz nem hasonló nyelven beszélnek az emberfajták, ez nem azt jelenti, hogy minden emberi változatnak külön ősapja volt, hanem azt, hogy az emberi lélek, mint a természettörvényektől független erő, akár egyes, akár összetett működésében mindig eredeti, sajátos, fajtának és geográfiai helynek, alá *nem* rendelt alkotásokat teremt. A nyelvtudomány a leghatalmasabb kalapácsa a materializmusnak, geográfiai purizmusnak és mindenféle néven nevezhető monizmusnak, mely a mindenség álladékat csakis az Anyag ő Szentségének egyedüli létezésére vezeti vissza.

Semmi okom nincs egyetlen sort is kitörülnöm, amit 23 év előtt Egyetemes geográfiám I. k. anthropo-geográfiai részében megírtam. Máig Peschel Oszkár fölosztása a legjobb a nyelvformák *geográfiai* elterjedésére nézve.

Amely nyelvek csak a jelentményre helyezik a súlyt s a hangok elrendezésére ügyelnek, azok: I. *tagolt*, izoláló nyelvek, pl. a csinai, annámi, birmai. Így pl. a csinai *ta* jelentheti különböző hangsúly s szórend szerint nagyot, nagyságot, nagygyátevést, az annámi *ha* éles hangsúlylval: kegyencet s nyomós hanghordozással: asszonyt, hangsúlytalanul három pofont jelenthet, Egytagú nyelveknek sem név, sem igeragozásuk nincs. A maláji nyelvek az előbbiektől két tagú és ikertöveikkel különböznek. Itt nincs ige, képző, rag, eset, szám, idő. Tövekben gondolkoznak. Pl. a délfelé megyek mondást így formulázzák, dél, menés, enyém. II. A *ragozó* nyelvek a ragot hol a szó elejére teszik, pl. az afrikai bantu előragos nyelvek, hol közepére, mint a szemita nyelvek, vagy a végére pl. uralaltái nyelvek. Széjjelválasztás után a szó elemeire bomlik, pl. hígvelejűségben híg velő ú, j, ü, ség régen önálló tövek voltak. Az *afrikai előragos* (preefix) nyelvek Afrika déli Δ -ben vannak elterjedve, pl. um előképző népei jelent így um, bara Bara népe. A koikoi és szán nyelv különleges nyelv. Pápuák szintén előragosan, vaszkok és ausztrálok suffix utóraggal beszélnek. Utóbbiak nyelve idő s módok tekintetében még a helléne is túlteszen. Van tárgyias, visszaható, kölesönös, kezdő és folytatató igealakjuk. Az *uralaltái* nyelvekben hangrend uralkodik, a tő hangzójától függ a vég vagy képző al- vagy fölhangja; a dravida nyelvekben eltérően a rag hangneméhez illeszkedik a tő hangja, pl. pali = tigris. In – többes rag, többesben nem palilu, hanem palulu – tigris-

sek. *Szemita* nyelvekben pl. zsidóban, arabban nincs a tőnek hangzója, csak 2-3 mássalhangzója, pl. g, t, l – vérontás töve. így gatala: ő gyilkol, gutila: gyilkoltatott, guatl: gyilkosság, gutisl: ellenség, gatil: megölve. III. A szemita és *árja* nyelvek hajlítok, azoknál a tő hangja megváltozik, pl. trinken, trunk, getrunken, pello, pepuli, pulsum. Jellemző sajátosságuk az: est = van igéjük, a hangváltozás és hangmozdulás. A török és magyar nem tudja ezt mondani: Gott ist gut, csak guter Gott, mi nem szabatos. IV. *Egybefoglaló* nyelvek az amerikai nyelvek, melyekben minden mondat összetett szó, pl. grönlandi nyelvben ezt: nincs kedvem magához menni egy óriás szóval fejezi ki ornikuminangitdlunarialnakense. Az 500-on felül lévő amerikai nyelv gazdag az igébe olvasztott névmásokban. Más igeragozást kell használnom, ha az idézett személy beszél a másodikhoz, mini ha a második személy szól az elsőhöz a harmadikról stb.

1. A nyelvek nincsenek ugyan a népfajta minőségéhez kötve, mert sok törökül beszélő görög vagy magyarul beszélő ruthén van, anélkül, hogy lényük megváltozott volna, a fajta tehát fényesebb a nyelvénél. Nyelvet cserélhetnek, de bőrömből ki nem bújhatok, fajtámat ki nem cserélhetem, csak vérkeveréssel. Mégis az egyes nyelvformák *nagyjában* határozott geográfiai *területekhez* tartoznak. így 1. Az egybefoglaló nyelvek hazája Amerika. 2. Az előragos vagy utólagos nyelvek az afrikai bantu, dravida, a polinéziai és ausztrál nyelvek, az Indiai-óceán körében sorakoznak. 3. Az egytagú jellegűek keleti Ázsiában, Hátsó-Indiában s Szundanéziában vagy Malajonéziában egyvégtiben foglalnak helyet. 4. A legtökéletesebb nyelvek ú. m. a hajlítok és ragozok öt tenger és Palesztina körében helyezkednek, így az árja nyelvek Európában, Eranban, Amerikában, Kurdisztánban, Elő-Indiában. A szemita-hamita nyelvek az északafrikai négyszögben, Arábiában, ámbár eránok, örmények, szírek, zsidók az ugyanegy ú. n. alarod fajtához tartoznak. Altáji, török és ugor nyelvek északi és belső Ázsiában. Külön nyelvi provincia V. a *Kaukázus hegyásge*, mely különben is környezetével külön darab történelmi föld Ázsia elején az öt tenger határolta történelmi ősrögön. Tronibetti nyelvtudós szerint e hegység 110 dialektusa *egy nyelvgységet* alkot, melynek gyökere a georgiai. Eddigi felfogásunkkal ellentétben tehát a hegyek nemcsak menedéket adnak szétugrasztott törzseknek, hanem nyelvalkotók. Ezt azért kell kiemelni, mert a hivatalos történetírás hegyekről és erdőkről mindig úgy beszél, mint abszolúte néptelen területekről. A Kárpátok és Aljtoknak «csakúgy lehettek és voltak az ó- és középkorban saját Jakosai, ímint voltak és vannak a Kaukázus-hegységnek.

4. Még más tekintetben is fontosak a nyelvkutatás eredményei. Az ősbantu vagyis belső Afrika ősnyelve a dravidához hasonlít, ez meg a vaszkok és régi ibérek nyelvére. A hámi-

ták őshazája a ntibák területén a Szomáli félszigeten vaia, Ez a nép tehát ép úgy hullámozott északi Afrikában, mint a dravidák, szumeriek, négerék, árják és szemiták Ázsia elején, Ha pedig népek vándorolnak, szó sem lehet az evolucionisták abbéli véleményéről, hogy egy-állító helyükön keletkeztek a nép- és nyelvtípusok. Ázsia eleje, Palesztina mindig népek konyhája volt. Ma is az. A Föld providenciális tája Kis-Ázsia, Szíria, Mezopotámia, Arábia. Armenia, a Kaukázus és keleti Afrika északi darabja.

5. Vallás és nyelv között semmiféle összefüggés nincsen. Az árják keresztények, bramánok és mozlimek. A buddhizmus ragozó (belső ázsiai) és egylagú nyelveket (Csina, Hátsó-India) foglal magában. A zsidó mindenféle nyelven, beszél igaz, különös hanglejtéssel.

('). A nyelvek *statisztikája* vajmi gyarló. Be kell érnünk a rettenetes, éppen *nem* geográfiai átlagos számokkal. így egytagú nyelveken beszél vagy 400 millió ember, nyelvjárási eltérésekkel 200 millió, hajlító nyelveken 500 millió, ragozható vagy ragozó nyelveken vagy 200 millió, egybefoglaló nyelveken 10 millió, a többi ismeretlen jellegű nyelveken. Wirth számítása szerint nyugoti *arja* nyelveken beszél 5cS9 millió, keleti árja nyelveken 237 millió, összesen 826 millió. *Egytagú* nyelveken 547 millió, ragozó altái és 30 millió török együttvéve 40 millió, szemita 60 millió (14 millió zsidó nem beszél többé anyanyelvét), nuba és Jiamita 30 millió. így ragozó nyelveken beszél összesen 188 millió, agglutináló prœ- és suffix nyelveken 105 millió afrikai, 2 millió ausztráliai és óceániai, 58 millió dravidái, összesen 165 millió.

A vallásforamák elterjedése a földön.

Csakis erről lehet szó az általános E. G.-ban, mert az vallás szellemi tartalmához, mint a lélek szellemi valóját alapító tulajdonsághoz, nem lehet köze sem a természeti, sem a társadalmi környezetnek. A kettő legfeljebb a kifejezhetőségére, mint a jó eszméjének s gyakorlati megoldásának nyilvánulás – módjára hathat ébresztőleg, serkentőleg – de sem oka, sem teremtője az emberiség vallásbeli adottságának. Olyan ez, mint emberi természetünket alkotó megismerés-vágyunk, mely mint tudomány nyer gyakorlati kifejezést; vagy esztétikai ösztönünk, mely a művészi alkotásokat hozza létre térben, színben, hangban vagy akaratunk.

Nem származhatott tehát félelemből (Buckle), viharok, földrengések, természeti csapások látásából, mint ahogyan a Fechner-féle pszicho-fizikusok vélik, kik math, kaptafára húzzák a lelket, kémiai és fizikai elváltozásokból magyarázzák a lelki működéseket. Mert hiszen a vallás a lelkiismeret ki-

engesztelésére törekszik. Nein származhatott pusztán társadalmi részvétből sem, mert a földi nyomorúságnak vigasztalásán kívül a vallás egy magasabb létezési kör: az erkölcsi és szellemi világ felsőbb köre után vágyik, a melyből s amelybe a lélek való.

Geografailag legfeljebb az feltűnő, hogy *a)* a legösszefüggőbb földszégi területen: tehát Európa-Ázsiában, a világosbőrű emberfajta lakóhelyén, keletkezett a két világvallás: a *kereszténység* és a *buddhizmus*, melyhez az emberiségnek 73 része tartozik: *b)* hogy városi kultúrát így, kapitalizmust már ismerő népeknél (zsidók, hinduk, csinaiak) támadtak ezer vagy félezer évi közökben új vallások; *c)* hogy a vallási eszme lelki adottsága (Elementargedanke), mint kialakult forma (Völkergedanke) a keletkezési helyétől (jobbára subtropikus), mint legelőször benépesült tájról, *távolabb* eső vidéken és népek között jutott teljes kifejezésre. (*A. Wirth: Vorder-Asien und Ägypten 1916. 38. 193. 1*)

Krisztus előtt 600 évvel előtt élt Zakjamuni, a buddhizmus az egyik világvallás alapítója, Krisztus után ugyancsak 600 évvel később Mohamed. A XI. században vált ketté a kereszténység, a XVI. században szakadt el a germán Európa a román katholicizmustól. A kereszténység felekezeti formái ép oly geográfiai és faji különlegességek, mint az eráni sííták, a török-arab szunniták, afrikai máhdik és szenussziak az izlám vallás körében, vagy a tibeti lamizmus, a japáni shintoizmus, a csinai konfucse-vallás s a mongol törzsek tao-izmusza a buddhizmus körében; *d)* végül geográfiai, de nem tudományos beállítás az is, hogy az ú. n. természeti vallások régiója az oicumenén kívül rekedt tájakra s népekre szorult, az északi Jeges-tenger egész körében s a déli földszégek száraz vagy tropikus, erdős területeinek törzseire. A 100 millióra becsült természeti vallások híveinek számát a buddhista, mozlím és keresztény hittérítés tetemesen leszállította. Ha mégis keresztelik vagy csonkítják a négert, abból ép oly kevéssé lesz mozlím vagy keresztény, mint a megkeresztelt pápuákból, indiánokból meggyőződészerű katholicusok.

Akik a vallásokban természetes fejleményi fokozatokat vélnek felismerni, pl. Frazer, Taylor, Preusz, Fridrich, Wundt stb. azok nemesak lelkevesztett kulturális zoológiát, majdnem azt mondhatnám csúfot üznek az emberből, hanem a vallás és hit fogalmával, érzésével sem lévén tisztában, tudatos frivolitást követnek el önkényes apriorisztikus beállításokkal az emberiség legértékesebb és legszentebb lelki gerjedelme s erkölcsi struktúrája ellen. A vallásoknak 1. reflex vagyis félelemből származott varázslati vallás fokozataira; 2. animizmus és manizmus képzeleti vallásokra; 3. tudatos értelmi vallásokra való felosztása egyszerűen logikai és tárgyi ellenmondás, mert a vallásnak nem lehet értelmi fokozata, lévén az a

szív és lelkiismeret dolga, és mert mindenféle vallásnak é> hitnek alapja, ösztönzője az erkölcsi javulás és az emberek boldogulása (Kant: Erkölcsi parancsa). A ki azt letagadja, eltagadja az emberit az Emberből. Már pedig a föld jelen vallásai mind az «emberinek») par excellence sürgetői.

1. Az előindiai *hinduizmus*: az ázsiai árják vallása, mely azonban egy filozófus kasztnak a braminok papi kasztjának s a tőle nevelt hindu értelmességnek és előkelőségnek speciális kasztvallássá fajult; így semmi tekintettel nem volt a hatalmas kasztoktól elnyomott alsóbbrendű hindusztani osztályokra, illetve társadalmi kasztokra. Lélekszáma 230 millió. Legnagyobb ellenfele a kereszténységnek, mert mint osztály- és filozófus vallás üldözője minden absztrakt emberinek, az emberek s népek egyenlőségének. Az angolok saját érdekükben mindenütt a radsákat, törzsfőnököket és főkasztokat pártolják és csak gazdasági okokból igyekeznek az éhségtífuszban és leprában milliószámra pusztuló mezei munkásokon segíteni, mert köznép nélkül nincsenek aratások, nincs osztályuralom, nincs nagy kivitel. A legfőbb isten Para brahma, ki azonban maga nem cselekszik, hanem átruhazza hatalmát a hindu szentháromságra: Brahmára a föld, Visnura a víz és Siva a tűz istenére. Krisna becéző neve a fenntartó jó istennek Visnunak, ezért van annyi temploma (pagodája), de a romboló Sivától úgy félnék, mint mi az ördögtől – ezért még több a temploma. E vallás az önmérsékletet parancsolja, hirdeti a lélek halhatatlanságát s a lélek megtisztulását önmegtágadás, önkéntes vezeklés s egy sereg szertartás betartása mellett,

2. Zakjamuni vallása az elnyomottak proletárok, kizsartak vallása. Önfegyelméssel, a szenvedélyek kiirtásával megtisztul a lélek: buddha, tisztult szellem lesz belőle, ki az állati lét fázisait s a földi kaszt nyomorúságait nem szenvedti többé, hanem a legmagasabb fénykörbe, a világszellem hónába jut, hol az igazság teljes megismerésében a nirvánában lesz része. Ez tehát nem megsemmisülés, de beolvadás a világ szellemébe. A buddhizmus a szülőföldjén kívül hódított. Ma belső, kelet és délkeleti Ázsia, Hátsó-India buddhista. Lélekszáma 440-450 millió. A kereszténységen kívül ez a második világvallás, mely az előbbitől abban különbözik, hogy aszkeziszt, minden földitől való menekülést ajánl, míg a kereszténység a földi és állati ember leküzdését, egy szellemi erkölcsi ország bekövetkeztét hirdeti az egyedi lélek halhatatlanságával együtt. Türelmet, részvétet, önfegyelmézést, kíméletet és emberszeretetet mindakettő parancsol. Nem ismeri el a mesterséges vagy természetes különbségeket s osztályozásokat emberek és népek között.

Mind a kereszténység, mind a buddhizmus szenvedések láncolatának tekinti a földi életet, de a keresztény hívő bűnbánat s önfegyelmézés révén üdvözülni, a buddhista a földi

létezés minden fokozatán átélt újjászületéssel. Utóbbinak az igazság megértése a végcél, előbbinek az érzelmi boldogság a jó eszméjének megközelítésével. (Wundt: *Völkerpsychologie* 1912. 792.)'

Mindkét vallás az egész emberiséget öleli fel. Ezért világvallás. A brahmanizmus/, csak a választottaknak, a főkasztok lelki üdvét viseli szívéen; a zsidó vallás pedig a nacionalizmuszt, a zsidó nép boldogulását, Nem lehet tehát világ-, minden embert üdvözíteni akaró vallás, mert Jahve nemzeti Istene s ha - Wagner szerint – meg is tanulja a zsidó idegen népek nyelvét, elsajátítja a szokásaikat, életük külső formáit: társadalmi és vérbeli szeparatizmuszával (melyért annyit szenvedett) megmenti ugyan külön fennmaradását e földön (Wagner i. m. 858), de nem törődik térítéssel, mint a két világvallás.

3. Az *izlam* a földművelő országok közé ékelt ó-világi száraz területek s a hódító kóbor népek politikai és kereskedelmi vallása. Ezért engedményeket tesz az ember fegyelmezésénél a száraz és meleg éghajlat és a vér követelményeinek. Parancsolja a terjesztését – ez hódításának titka és összeomlásának magyarázata. Lélekszáma 270 millió. Keleti s nyugoti izlamra szakad. Amaz a nagy Szunda-szigeteken (35 millió), a két Indiában (78 millió), Azsia elején (36 millió), Orosz birodalomban (20 millió) van elterjedve. Gsinában (36 millió), az Afrika D-ben, keleti szarván és Arábiában (75 millió). Csöndes és eredményes missziót folytat Afrika négeri és berber népei között a szenuszijja, a keleti mozlimek között a dsihad, ahol a civilizáció kezdője, de hol kevés kilátás van a keresztény kultúra folytatásának, mert ép annak az *európai* vagyis keresztény kultúrának halálos és ma már számottevő ellensége az izlam.

Az izlam: Istenben való megnyugvást jelent, mivel pedig Isten a világot előre megfontolt szándékkal teremtette, el nem térhet törvényeitől – mit eléggé bizonyít a csillagos égnél változatlan egyensúlya – így a predesztináció a világ törvénye. Mindamellet az Isten feltétlen s korlátlan Ūr, nem gondviselés, emberek szerető atyja, világesemények kormányzója, mint a keresztények Istene, hanem feltétlen Ura a világnak s azért minden teremtménye szolgálja. (Törzsi seik uralom és rab-szolgaság vallási formája.) Csak mozlimek üdvözölhetnek, a többi meghódított vagy meghódolt nép radsa: hitetlen csorda. Mindjárt a próféta halála után keleti vagy perzsa siita (si at Ali: Álihez hű) és arab-török, vagy szunita felekezetre szakadt. Az előbbi 12 millió hívőt számlál. Miként Jeruzsálem a kereszténységnek, Benares a hinduizmusznak, úgy Mekka. Medina az izlamnak volt kiindulója. Ámbár nemzetiségileg közömbös, de vallásában fanatikus, lenyűgöző – így nem volt soha s nem is lehet a világ -, csak hódított országok és emberek vallása.

4. A *kereszténység* Róma imperialista korszakában és kezdő kapitalista korában támadt és a kapitalizmus és imperializmus bukása után kapott erőre, mint az emberi önzés, a szabad verseny és magán-monopóliumok féktelenségének megszorítója a nyomorgatott és kiszorolt milliók üdvözítő vallása. Leghamarabb terjed Kis-Azsiának akkor városokban és proletároknak gazdag országaiban és a szintén városias életet ismerő Hellaszban. De tulajdonképp nem szemita népek, sem Róma latin provinciális alattvalói, hanem ideális germán népek csináltak belőle világvallást, az isteni gondviselésbe vetett hittel, a lélek szellemi fennmaradásának reményével, az emberiség lelki egyenlőségének hirdetésével s az emberi közreműködés, akarati kezdés nemes érzés szükségének követelésével. A haladó emberiség vallása ez, mely a férfi és női lélek között *nem* tett különbséget s a társadalom kialakulását a földi és földöntúli boldogság felé akarja vezetni – ezért egy világ választja el ezt a buddhizmustól s a kelet összes vallásaitól. Keleten csak romja maradt a kereszténységnek, mint örmény és habesi egyház, szír nestorianizmus, hindusztani Tamás-keresztények, bolgár pálosok stb. Nyugaton az Atlanti-óceán körében van főereje Európában és Amerikában, ezért terjedése egykorú az atlanti kulturális kör föllendülésével. A XI. században ketté vált keleti szláv és nyugati római egyházra. Mindkettő egyetemesnek, igazhitűnek (pravoslav) nevezi magát. Egyiknek a római pápa, másiknak a konstantinápolyi patriarcha, igazabban az orosz cár és szinódus a szellemi feje. 155 millió keleti keresztény (23%) között 130 millió orosz nemzetiségű, a Nyugatnak, az izlamnak ép oly hagyományosan esküdt ellensége, mint központi, különösen kath. Európának. Egy gör.-keleti Magyarország régen oroszszá vált volna . . .

A XVI. században az Alpokon innen lakó germán népek protestánsok lettek. Számuk 204 millió (31%). Katholikusok naggyobbára román nemzetek, magyarok s déli felnémet törzsek. Számuk 295 millió (45%). Protestánsok és keleti keresztények tehát 54%-ukkal erősebbek a katolikusok létszámánál. Ugyanez az arány Amerikában is, hol a XVIII. század óta a 90 millió katolikus és 207 millió protestáns keresztény e világvallás helyi varietását hozta létre. A 653 millió hívőre menő kereszténységnek tehát éppen az van kisebbségben, mely történetileg legközelebb áll az őskereszténységhez.

5. A *zsidók* Krisztus születéséig földművesek (terrasz és kerti művelés) voltak, törzsekként éltek Wundtnak héroszinak nevezett társasformáiban. A rómaiak alatt politikailag elbukván, rávetették magukat a kereskedelemre s a kapitalista Rómában ép oly ismertek voltak, mint ma Brodyban. Nyugati Európába mégis kerülő utakon: Észak-Afrika szegélyén az arabok nyomában jöttek Spanyolországba; innen Nyugat-Európába, főleg Hollandiába, honnan a XIV. században kiüldözték

öket Lengyel- és Oroszországba. Ugyanakkor tiltotta ki A. Lajos a zsidókat hazánkból. Kozár fajságukról szóló nézet történeti regeköltés. Ma nagyobbik felük Oroszországban, kivált Orosz-Lengyelországban él. hol a forgalmat, közvetítési, élelmiszerek, nyersanyagok, ruhák, bőrök stb. kereskedelmét ragadták magukhoz s ott túlnyomólag vidéken, falvakban laknak; míg a nyugotiak városokban, hol a uyugoti kultúrához simulnak. Ezek a keleti, úgynevezett talmud- és thora-zsidók, kikkel a számra kisebb, de a műveltebb nyugoti zsidóság nem áll szolidaritásban, sőt félelmetes versenytársakat lát bennük. Vallásához szigorúan ragaszkodik valamennyi, kivált a nemzeti hagyományhoz tartozó talmudhoz. Aki ezt elveti, önmagát közösíti ki a zsidók közösségéből, pl. Spinoza, kivel nem törődtek, bármit írt. de amint Mózeset és a talmudot csúfolgatta, azonnal kilökték egyházukból.

Hittérítés. De ha nincs is statisztikai fölényben a katolicizmusz a földkerekségén, hitbuzgóságban és hittérítés eredményességében övé az elsőség. Európának a jezsuitáktól kezdett rekatholizációja megcsinálta ugyan a vallásháborúkat, de okulásul hagyta az európai emberiségnek, hogy Mohamed receptjével nem lehet a világot megtéríteni, inkább a meggyőzés, kapacitáció fegyverével és jó cselekedetek példájával, így keletkezett 1620-ban Kómában a hitterjesztés központja, melynek ma 8 millió kath. hívője van a színesek között, Protestáns részen a XVII. és XVIII. századbéli pietisták kezdésére a biblia-társaságok s 1790 óta az angol hittérítésnek az öt világ-részben 5 millió hívet sikerült megszereznie. A protestánsok keresztény községeket igyekeznek alapítani, a katolikusok régi, sokszor kudarcot vallott középkori praxisuk szerint tömegek és nemzetek megtérítésére igyekeznek (Szent István, Chlodvig, Xav. Sz. Ferencz, spanyol térítők Amerikában). A 13 millió új keresztény bizony meg nem éri a reájuk fordított nagy fizikai, szellemi munkát és ügybuzgóságot, melyben elég csodásan ma a iranczia köztársaság buzgólkodik legkitartóbban, nem pedig a pietista spanyolok, sem a taliánok. Nagy baj a térítő rendek egymásközi torzsalkodása, a protestáns és katolikns térítők féltékenysége, kikkel ellentétben az orosz kormány hivatalból térít Ázsiában. A kitérni nem akaró európai zsidókat pedig pogromokkal és kitelepítésekkel gyötri, míg arab. maláji és mongol dervisek csöndesen, de nagyobb eredménnyel terjesztik Afrikában és Ázsiában az izlam és buddhista vallást. Az izlamot kivált Dsidában meglett s kitanított néger rabszolga gyerekekkel.

A föld vallásainak statisztikája Wagner becslése szerint:

Keresztények	653 millió	39·2%
Zsidók	12 "	0·7%
Mozlimek	230 "	13·8%
Egystenbívők összesen	895 millió	56 %

Keletázsiai buddhista vallások	444 millió	26·8%
Hinduisták	230 „	13·8%
Pogányok	96 „	5·7%
Többistenben hívők összesen	770 „	46·2%

Katholikusok	295 „	45·2%
Protestánsok	204 „	31·2%
Keleti keresztények	154 „	23·8%
Keresztények összesen	653 millió	100 %

A vallások statisztikája merő becslés, kivált az Európán kívül eső tájakon. Koriónál pl. még 5 év előtt 6 millió lakosról beszéltek, pedig több 18 milliónál. Perzsia lakosságát 7-10 millióra tették, pedig alig van 4 millió. Abessziniában kétszer. Mongoliában háromszorosa több ember lakik, mint eddig hittük. Különösen a mozlim államok kaimakánjai és pasái füllentenek, hogy zsebre vágják a be nem diktáltak évi adóját. így nyugodtan 100,000-el megtoldhatjuk Damaszkus, Aleppo lakosait és 60 millióra taksálhatjuk az arabok számát is (*Wirth* i. m. 120).

A kultúra geográfiai elterjedése.

Nem a gazdasági, sem a fizikai vagy technikai kultúráról, sem a civilizáció földünkön való elterjedéséről van szó, hanem a pragmatikai és ethikai műveltség együttességéről, a Können, Wissen und Fühlen, a tapasztalati tudás, szellemi teljesítmény és sajátos érzésmód (Gesinnung) földi megnyilatkozásáról értekezik a geográfia legfiatalabb hajtása: a *szellemi művelődés geográfiája*. Ezért adtam vitázó könyvemnek műveltség geográfia címet (1913), mert az embert nem csupán fizikai állatnak, hanem erkölcsi és szellemi lénynek is tartom. A monista tudósok azonban pl. Friedrich, Vierkandt, a két Hahn, Herbertson stb. csupán a szerzett és öröklött tapasztalatok szerint végbemenő lelki alkalmazkodást tartják kultúrának. De ez a Darwin-féle öröklött alkalmazkodás embernél koholmány. Az emberiség létezése óta sem gondolkodásában, sem érzésében nem változott, Homérosz óta egyféleképp szeretnek, gyűlölnék az emberek, egyetlen ösztönnel, vágyformával, tehetséggel vagy érzéssel nem gyarapodott az emberi lélek inventárium, alapszerkezete, mit a materializmusban elfogult tudósok épp oly kevéssé vesznek figyelembe, amint a természeti és társadalmi környezeten felül és kívül álló egyéni lélekről, pl. Hindenburgról sem akarnak tudni. Friedrich csupán a gazdasági haladást tartja kultúrának (piszkafa, kapa, ásó, eke, gép, mint az élelmi beszerzés eszközeit) Vierkandt az öntudat világoosságáig nem jutott s elődeinktől öröklött kép-

zetek és érzések mennyisége és minősége (Hartmann, Ribot) szerint taksálja a népek kulturális erejét. Váltak az evolucionizmust tartja szem előtt. Így ez is zoológiai álláspont, csak-hogy a tudós monista filozófia köntösében. Ezzel szemben Prichard, Bastian, Waitz, de az elfogulatlan kutatók (Göthc is!) egyáltalán azt mondják, hogy minden nép alapérzéseiben és gondolkodásában egyforma, csak a megnyilatkozásnál üt ki az egyéni lélek különössége, melyen sem tanítás, sem öröklés-nem változtat, mert Wundt szerint: «die Persönlichkeiten ist in ihrem eigentlichen Wesen immer ein Rätsel»: az egyéni lélek minden környezeti hatás ellenére lényegében unikum,, valami különös. A népek érzésmódjáról (Gefühlsart, Gesinnung) Herder óta egyik sem beszél. Pedig ez a kultúra gyökere. Azért elevenére talált Göthe híres mondásával: Gefühl ist Alles! Minden érzésből fakad. Jellem, akarati elhatározás, egyéni derekasság, vallás, művészet ezen múlik. «Edel sei der Mensch und gut.» Nemes érzésű legyen az ember és jó. Göthenek e második tétele a jóakarásnak, a jóhízeműségnek, altruizmusnak a gyökere. Ebből a szempontból nem vizsgálják az ethnológusok a népeket, kiknek mindig csak a fejlődésen jár az eszük. Nem ismerik a népek kedélyét, szívbeli világát, a jóságos sugallat cselekedeteit. Különösen nem a világot röptében befutó sárkánytudósok. Akik a kultúrán kívül álló népekkel együtt laknak, pl. hittérítők, az egyéni léleknek s az ember érzelmes megnyilatkozásának ezerféle tényeiről tudnak, melyek pocskká teszik a primitív, kezdő népekről koholt apriorisztikus meséket. Az igazság az, hogy nincs sem kezdő, sem primitív ember, csak *ember* van az egész földkerekségen. Az egész emberiséget a megszokott fölosztástól eltérőleg inkább *ocLívbeli* népekre (a kedély embere) s *értelmileg* civilizált népekre (agy embere) lehetne fölosztani. Esze, vagyis a lélek különféle működését, egyensúlyba tartó tehetsége, valamennyinek megvan; kultúrája szintén, geográfiai, ethnográfiai és történeti helyzetéhez mért módon és mértékben. Csupán *teljeítményük* más. Ez választja el a népek kulturális fokozatait. Állati vad ember nem volt soha s nincsen seholy, mert még a kőkori ember is szerette embertársait, ellemette szeretteit és hitt a lélek fennmaradásában, Nem is szólva művészi ösztöneiről! Csakhogy kezdő kultúrája még természetes, ösztönös, tehát alapjában erkölcsös volt. (*Brasz: Urgeschichte úer Menschen* 1914. 39, 45, 47-57, 59--67.)

Rousseau nem mondott bolondot, midőn a természetes kultúrát szembe állította a civilizáció bűneivel. Az ő idejében még meg nem szállta az európai kapzsiság a földgömböt, nem irtotta ki a természetességet, azért nem egészen Robinson és Paul-Virginia-féle mese, hogy a fehér emberrel meg nem ismerkedett óceáni és amerikai törzsek boldog egyszerűségükben, naiv természetességükben vágyak és célok nélkül boldogan

éltek s hogy a földi boldogtalanságot a népek helyi *összezsúfolódása* hozta e világra.

Amii ma kultúrának mondunk, ez lényegében az európai embernek idegen földrészekre hozott maszkja, ideiglenes *civilizációja*. Ideiglenes, mert a megszállás nincs 200 éves. uszak-Európa csak a XVIII. században vonatott be földrészünk világtörténelmi arénájába, az oroszok Napoleon idejében hozták közelebb kelet vagy hátulsó Európát központi Európához. Ázsia máig csak keleti és déli perifériáin civilizált, Ausztráliát Hérodotosz hasonlata szerint úgy ülték körül a fehérek, mint békák a pocsolyát. Amerika keleti partvidéke európaias, belseje oly gépekkel dolgozó rablógazdálkodás, mint Afrika és Amerika színes rabszolgákkal nyereszkesültévényes rabló vidékei. A far West igazi távoli nyugat, melyen csak a transzkontinentális vasutak végállomásai a városok, az európai civilizáció rakodóhelyei, a többi oly vad és néptelen, mint sarki Ázsia és Amerika, vagy a forróövbeli erdők. Afrika szintén két szélén a Földközi-tenger peremén és a Fokföldön kultúrás. Hát hol van a világkultúra? Még csak Európa közepén és óceáni elején a civilizáció főfészkeiben, a *városokban*. A glóbus többi táján a *kedélyi tömegkultúra* uralkodik. Ez geográfiai terjedelmei tekintve a föld mívelt állapotának mai szignatúrája, nem pedig a kábelek, vasutak hálózatával és hajójáratok istrángjaival megjelölt európai civilizáció sokkalta kisebb világa.

Nagy kérdés, hogy e világtörténelmi arénától az Atlanti- és Indiai-óceán északi medencéjétől félre vagy távolabb eső népek míveletlenek-e, mert nincsenek *még* vagy *már* a forgalom s a világtörténelmi forgatagában? Primitív kezdők e vagy inkább elhanyagolt (Restvölker), sorra nem került népfajták-e? kik eddig olyan zártkörű kedélyi kultúrát élnek, minőt Európa gyérszámú népei a középkorban éltek?

Vierkandt-féle *teljesen kultúrás* népek sehol sincsenek a földön. Csak teljes kultúrás értelmi osztályokról beszélhetünk, vagy kisebb-nagyobb általános míveltségnek örvendő nemzetekről, ahol a foglalkozáskörök, erények és hibák kisebb-nagyobb egyensúlyával, a civilizáció fényesebb vagy tarkább máza társult és megállapodott egy *politikai* formában; – de *teljes* erkölcsi és intellektuális kultúrát elért nagy nemzeteket hiába keresünk a múltban és jelenben. Sőt a nagy kultúrás népeknek mondóit angolok, franciák, a katolicizmus szárnyai alatt felnőtt s ennek legnagyobb ellenségévé szegődött spanyolok és olaszok oly kirívó vagyoni és értelmi szélsőségeket mutatnak, minőket a civilizációjával sohasem kérkedő, de emberséges magyarnál nem találunk Legfeljebb a csínai népről mondhatjuk, hogy mívelt statisztikai óriás, ki azonban még mindig a családi érzéseket tápláló és ősök szellemeit tisztelő *kedélyi* kultúra korát éli, mely az európaiak értelmi

nevelés-hajhászata helyett altruisztikus erények magasztalójaként viselkedik.

Három geográfiai tény ötlík itt szemünkbe: t?) hogy az ókori kultúrák Ázsia és Európa *kerületi* meleg tájain, televény deltákon (Nil, Hoangho, Indus, Mezopotámia), továbbá locsolás mellett termő száraz területeken, (Kis-Azsia, Eran, Atlasz vidéke) előbb az Indus-océán, majd a Földközi-tenger (Amerikában is) körében sorakoznak, hol a népek összezsúfolódtak; b) hogy az egy Istent valló s altruizmust hirdető vallások: kereszténység (az emberiség 54%-a 640 millió), izlam (224 millió), parzik, a zsidók legnagyobb része (14 millióból 9), megint tehát a világosbőrű fajták s a legtokéletesebb nyelvek helyein: Palesztina körül csoportosulnak. E központtól távolabb lakók, a bármi okból az oikuméne szélére, a földségek déli végébe s kietlenségeire, a trópusok és a sarki tájak lélekölő egyféle klíma – vidékeire kerültek, nagyobbára színes népek s mind többistenimádók (az emberiség 46%-a). De különbséget kell tennünk az ázsiai zsúfolt monszunhelyeken lakó polytheisták s a forró övbéli Braziliában, Ausztrália, belső Afrika, a hideg britt Amerikában, Patagónia és az esőtlen, sarki tájakon élő pogányok (eszkimó) között, Az utóbbiak veszteglő népek, az előbbieket régi deszpoták kultúrák elfajzott maradéknépei Hindosztanban, Eran, Kis-Azsia, Nílus- és Eufrát-völgyében, hol a zsúfolódás folytán régen rabszolga-államok és az elnyomított tömegek megváltására altruisztikus vallások keletkeztek. Ilyen volt a buddhizmus, mint az indiai brahmanizmus (220 millió) kaszt-uralmának reakciója, mely különböző ethnografiai változataival Csinában, Japánban, Hátsó-Indiában, Tibetben s Mongoliában van elterjedve és 420 millió lelket számlál. Csak zsúfolt helyeken születik meg a civilizáció, fényűzés, élvezeti düh, de bűnnel, önzéssel így szenvedéssel, a tömeg elnyomásával és kizsákmányolással karöltve. A klimatikus egyfésülés, geográfiai kietlenség, vagy a szomszédság hiánya a vízszivátagokra tekintő déli földségekben soha nem zsúfolta össze a népeket. Együgyű, de hamisítatlan emberek maradtak ott. Azért az európai és amerikai önzés, tömegelnyomás zsúfolt helyein támadt modern szociálizmust sem lehet másnak, mint a köznyomort megszüntető altruizmus/, egyik kísérletének, a geográfiai sűrűsödés reakciójának tekintenünk; míg ezt is meg nem szédíti a hatalomvágy, mint a többi letűnt eredetileg jó, későbbben emberi önzés miatt elsilányult nagy megváltó eszméket,

A vezetés végre mint kultúrára serkentő zóna, a keleti földségekben keresztül vonuló gyéren lakott *puszták* és *sivátagok öve*, a Szaharától a Kingan-hegységig. Nyugtalan nomádok tanyája (20 millió), kik a zsúfoltan lakó földművelő népek vénhedt kultúráját új államalakulásokkal frissítették föl. Ezek voltak a fajták költözésének s a népek tolongásának

okozói, kik nélkül meg nem elevenedett volna soha az óvilág kulturális képe s ki nem egyenlített volna a geográfiai telluris tájak statisztikai feszültsége. A száraz kóbor területek lakói nagyobbrészt máig a politheizmus és az izlam hívei.

Ezek után így alakul ki a föld kulturális képe: Vannak I. írástalan, természetes, kis körben foglalatoskodó, veszteglő törzsek, kik még nem kerültek a történelem sodrába, vagy erősebb népek elől *kiszorultak* az oikumene hasznavehető területeiről a szélekre és szigetekre; II. írásos, *történelmi*, tudatosan cselekvő, vagy szerepelt népek; III. *Haladó*, magas és általános műveltségre törekvő nemzetek, melyek világtörténelmet és kultúrát csinálnak. A glóbus vezérnemzetei.

Az elsők kultúrája családias, ösztönösen naiv, gyermekes; a családias érzés bensőségén, a nemzetség és törzs összetartásán alapuló altruisztikus műveltség, mely a vérrokonságban, szívbén és kedélyben gyökerezik. Vallásuk varázslat és animizmus. Gazdasági formájuk legfőképp gyűjtés, szerzés, törzsi gazdálkodás. Geográfiai térfoglalásuk mülékony, a sűrűbben lakott föld keretein kívül eső, mostohább három vidékhez kötött.

E három vidék *a) a óark-kör melléki* britt Amerika, Grönland, a Jeges-tenger európa-ázsiai tundrás, bokros melléke, hol többet hoz a halászat a sarki népeknek. Itt élnek a keleti és nyugoti inuitok, lappok, szamojédek, jukagirok, korjékek, csukások. Délőbb tájakról ideszorultak a szibír törzsek: jakutok, tunguzok, az északamerikai szabad indiánok (Tinne, Algonkin), Japánban az ainók, kik ebben az északi erdőöbven vadásznak, a folyókat meghalászzák, vagy baromtenyésztést üznek, nyáron a tundrák mohrékjeire, télen az erdőbe hajtván jószágukat, *b) A déli féltekén a passzátövbe eső ózárak területek* (Kalahari, Andok száraz feltérségei). Patagonia. Tűzföld, ausztráliai nagy sivatag, vagy hideg tengeri áramlásoktól kiszikkadt nyugoti partvidékek. Itt élnek a délamerikai peserék, afrikai szán és koikoi törzsek, ausztrálok, *c) A közbeeső forró övbéli örökké nyirkos-malária s erdőkben a helyeikről elkergetett afrikai törpék, a filippini negritok, a szigetekre üzött nikobarok, andamánok, a szumatrai kubuk. ceyloni veddák, hátsóindiai laosz s kol-népek és braziliai törzsek* tanyáznak az ethnológusoktól annyira hajszott ős eredetiségükben, mely tulajdonkép menekült törzsek nyomortanyáinak képe. A primitív törzsek lélekszáma alig 150,000. Kis családok népei ezek. Védekezésük ethnografiai palliatív, nem támadó.

Az emberi művelődésről ugyanazt mondhatjuk, amit általában a Föld fizikai hatásáról mondtunk. Kezdő népeket lenyűgöz a Természet mérhetetlen ereje, a sarki lakóból proletárt csinál, ki hiába dolgozik, semmire sem megy erejének elégtelensége s a legyőzhetlen természeti akadályok miatt. A forró övbéli ember beleszületik a gazdagságba. Nem kell dolgoznia, anél-

kül is megél. Az átmeneti vagy mérsékelt övbeli lakónak azonban nem szabad félmunkát végeznie, mert az év téli szakában ében hal. Csak a mérsékelt klíma edzette a fehér embert tartós munkára, akár száraz, akár a forró övbeli fennsíkokon. A Kr. e. VI. századig *szubtropikus tájakon* keletkeztek és virultak kultúrák 10-18° nappali meleggel, hol a despoták akarata és lángelméje virágoztatta fel a keleti kultúrákat az ó-világon s Amerika fennföldjein. A VI-IX. század óta a műveltségi gócpontok a meleg és hűvös *mérsékelt övekbe* vonultak mindkét helyen, hol forró nyárral és hűvös (0-10°) téllal, hol meg enyhe nyárral (10-22°) és kemény 0° alatti téllal. Itt a *tömeges* szorgalom, munka és igyekezet juttatta műveltséghez a népeket. Ez a különbség Európa északnyugoti és keleti quadransá között is. Amott szakadatlan munka és vagyonosodás, ipar, kereskedelem, értelmi kultúra járja, itt földművelés (a Világ gabonatermésének $\frac{2}{5}$ keleti és délkeleti Európából kerül ki), hagyomány, törői énekei s talentum kultusza. Ott általánosabb, átfogóbb a műveltség, itt nagyobb a lehetőségek termelése s a tekintély respektálása. Kicsiben ugyanezt találjuk más világrészekben is. A tropikus, napos eső vadászatra készíteti a forró övi embereket; esőtlen tájak pedig kószalásra. ödöngő pásztorkodásia. Átmeneti vidékeken a Nő a kulturális tényező, a férfi, csak a vagyonért s hatalomért küzd. pl. Afrikában, belső Ázsiában stb. (*Koppen: Klimakunde 1911. 122. Günther: Wirttschaftl. Erdkunde 1911. 35.*)

A *második* csoport népei még szintén a kedélyi és altruisztikus kultúra alapján állanak, de a férfi és női munkát fölváltja náluk a rendiség, úr és szolga szerint megosztott munka. A vérrokonság helyett a nép- s az országalkotás célja a közcselekvés fő serkentője. Állandóbb geográfiai területet foglalnak le a glóbuson a gazdagodás, birtoklás és politikai védelem okából. Ilyenek voltak a Homérosz korabeli hellének, a rómaiak, etruszok a királyok idejében; az európai népek a középkor elején; a hazát kereső oláhok és magyarok. Ma az állattenyésztéssel foglalkozó kósza arabok, törökök, mongolok, tibetiek, Himalája-népek, az óceánok kalózzai: malájok és a régi karibok, normannok, Afrika fülbe – országai, földművelő s állattenyésztő törzsei Magas-Szudánban, a keleti vulkánok és tavak vidékén, a délafrikai Δ népei, a gallak, a berberék és habesziék. A három India mai népei Földünk esőjárta meleg, hűvös és mérsékelt tájain. Azok létszáma sem nagy. A nomádoké 20 millió, 25-30 millió km² területen, a veszteglőké 140 – 145 millió. Annyiban *vezteglők*, hogy lehanyagolt művelődésüket pl. berberék, arabok, hátsó-indiaiak nem bírják felújítani s politikailag számot nem tevék többé, pl. a kósza mongolok, mexikói törzsek. Gazdálkodásuk különféle: hagyományosan termelő, tenyésztő, erdő- és turfaégetés, irtásos, réti, kapás, kerti, ültetvényes meg termést váltó gazdálkodás. Vallásuk politheiz-

mus, inkább tömegfegyelmző, mint ethizáló vallásformában. A népköltés, mythosz-alkotás, meg a kiterjedt nagy családok népei ezek.

A *harmadik* csoporthoz az ókorban a locsolásra szorult monszun- és szubtropikus tájak tartoznak gyűrött hegyrendszereik tövében Marokkótól Japánig. így Kelet- és Dél-Ázsia s e földség elejének alarod-káz népei: eranok, örmények, zsidók, perzsák, szírek; továbbá a forró övitei fennföldi országok: Jemen, az Andok és Kordillerák művelt népei. Jelenleg a változatosan tagolt, ezért ποικυληβίν nevezett földségünknek: Európának és Amerikának évszakos esővel áztatott, piheni földjein lakó *ivzérő* nemzetei tartoznak ide, kik az *értelemre*, mint a megnehezült létérti küzdelem legerősebb fegyverére, nagyobb súlyt helyeznek, mint szívre, költészetre, ethnografiai vagy vérrokonságra. Politikai elsőségre, kultúrás egységekre törekvő nemzeti államaikkal. A világ urai. Bölcselők, tudományosan gazdálkodók és védekezők. Városok építői, kapitalista gazdálkodás (kereskedelmi növények), nagy- és világhatalmak teremtői e földön, kiket a líra nem érdekel többé, csak a pragmatizmuszt kifejező dráma a valóságos élet poezise.

Az emberiségnek *evolúciós* alapon való műveltségi felosztása homlokegyenest ellenkezik a geográfiai tényekkel.

1. Mert a kezdő és természetes népeknek száma elenyészőleg csekély a nemzetek, népek nagy létszámához képest. 150,000 kezdetleges, 20 millió nomád és 140-150 millió veszteglő nép társadalmi nyomorúságából s művelődési elmaradtságából nem lehet az egész emberiségre következtetni. Sem azt nem lehet mondani e visszamaradt törzsekről vagy népekről, hogy régi emberfajták és Grabner-féle művelődési ciklusok romjai; sem azt, hogy az emberi kultúra kezdői. Bomlás és kezdés kizárják egymást! A műveltség-ciklusok vagy fázisok aprioristikus és önkényes beállítása a történelembe vág, melyben az ethnologusok oly kevésbé illetékesek véleményadásra, aminő felületességgel túteszik magukat a geográfiai tényeken.

2. Földünket 16 természetes tájakra ú. n. geográfiai egyediségekre lehet felosztanunk. Ebből Amerikára hat, a keleti kontinentális csoportra tíz s egy a lakatlan déli sarkvidékre jutott. Az amerikai geográfiai egyediségek *a)* Grönland és a Jeges-tenger szigetei, *b)* a Kordillerák és Sziklás-hegység tája, *c)* Kanada és az Unió, *d)* központi Amerika atlanti jellegű gerinces tájéka sajátos őszindiai kultúrájával, *e)* Andina vagyis az Andok fennföldi országai, *f)* Dél-Amerika síksági komplexuma elmaradt indián és mesztic törzseivel. Az óvilágban teljesen különálló: *a)* Európa a Don folyóig kultúrai tekintetben és *b)* Afrika gyűrött vidéke, mely a kisázsiai, arabiai röggelel s Erannal egészen Indiáig szintén egy külön világ, az ú. n. kelet sajátos egyféle klímájával s művelődésével

c) Az afrikai négyszög fele «száraz Afrika» ép oly jelleges, d) minő Afrika keleti feltérséges vidéke déli Afrikával együtt, e) s Afrika nyugati fele folyamköreivel. Mind a három afrikai vidék különös líziografiai, nyelvi és művelődési lipust képvisel. f) Ázsiában az orosz birodalom nemcsak politikai, hanem fizikai egész, g) így belső Ázsia fennföldtömege ú. n. Mongolia is vagy h) keleti Ázsia, de i) külön egységes vidék a három India is, k) külön Ausztrália és Óceánia. Feltűnő hogy Banse lermészetes vidékei nagyjában összeesnek Fink berlini nyelv-tudós nyelvi csoportosításával és Wirth Albert eltűnt kaukázusi vagy *kazi* fajtájával (Marokktól Japánig), mely a legkifejezőbb nyelveket alkotta. {*Fink: Sprachstämme des Erdkreises. 1909 és Haupttypen des Sprachbaues. 1910. 132. Wirth: Gang der Weltgesch. 1913. 150., 183.*}

Mind e 16 tájékon a haladó *történelmi* népek a *három földközi-tenger* körében sorakoznak s egymással emberemlékezet óta kulturális csereviszonyban éltek. Földünk egyenlítőmenti törésvonalától a melegebb tengerektől távolra eső népek pedig veszteglő és elnyomorodott népek egyszerűen azon okból, hogy a legkeményebb népek félrelökték gyöngébbeket. Mindenütt őslakosokat szorítottak ki az erősebb fajták, Japánban az ainókat, a Fülöp-szigeteken a negritókat, Óceánia s Szundanéziában a sötétebb színű fajtákat. Afrikában a szuezi szorostól a Fokföldig a népek geográfiai elhelyezkedéséből szinte vissza lehet következtetni beköltözésük sorrendjére. Legrégibbek a földség szélére (hottentota, bushman) s erdeibe (törpék) tolt színesek; fiatalabbak a négerék Szudánban, legkésőbbi jövevények az afrikai D-ben a hamito-, szemita-kultúr-népek. így van Európában is Kelták, ibérek, románok, görögök, germánok, szlávok s a közójük ékelt magyarok, oláhok az európai megszállás sorrendjét mutatják. Amerikában a fehér ember megjelenése csinált nagy felfordulást a földség népei között. Ahol pedig *bevándorlást* lehet konstatálni, ott elképzelhetetlen a Darwin-féle kifejlődés menete egyes központokból. Pl. a peserék, eszkimók nem lehetnek az ősamericai művelt népek fejleményei. Az ibérek, etruszkok, kelták Európa tanítói s. í. t.

3. A beköltözött fajták, népek mindenütt a lakóhelyük fizikai és népi berendezettségéhez, a konjukturáihoz *alkalmazkodtak*. Megfontolva cselekedtek mindig s a lehetőség keireteihez szabódtak. Nem elmaradás jele, ha egész Afrikában kapás gazdálkodással riszálták fel a földet, Csinában ásóval üztek kerti gazdálkodást. Szántógéppel nem is lehetne ott földet művelni, amint alföldünk televényét sem szabad mélyen szántani, mert ledől a vetés. Okosság ez, nem kulturális visszamaradás. Az is a konjuktúra és értelmes eljárás, hogy meleg övben durrát és tropikus gumós növényeket, nem gabonát termelnek. A gabonaféreg pl. tönkre teszi sokszor az egész évi ga-

bonatermést, amint nálunk a rizs a legnagyobb gondosság mellett sem éri el az indiai rizs minőségét. A kerti gazdálkodásnál viszont nem lebet kapával boldogulni. Oda ásó kell. A kulturális fokozatok: pizskafa, kapa, ásó, eke ezek után csak tudósok fejében kulturális fázisok, evolúciós fokozatok. A valóságban az ember mindig a környezetéhez való szerszámot és fegyvert készített, ahhoz mért gazdálkodást folytatott, mit a geográfiahoz nem értő ethnologusok szándékosan mellőznek, mert akkor vége volna szépen kigondolt elméletüknek.

4. Azt sem szabad felejtenünk, hogy a kultúra élénkebb haladása *történeti előzményektől* függ. A normannok felfedezték Amerikát, még sem mentek semmire felfedezésükkel *a)* mert nem ismerték még a gözekét s *b)* nem voltak rendes gőzhajójáratok akkor még Amerikába. Magukra maradvá ép úgy éltek indiánosan, mint a bennszülöttek. Colon idejében nyoma sem volt már gyarmataiknak. Elindiánosodtak.

5. Egyféle gazdálkodás *sehol* nincs a földön. A kelet- s délafrikai népek túlnyomókig állattenyésztők, de azért földel is művelnek s ha a térképek az afrikai Δ -be kapás kultúrát rajzolnak, ezzel csak azt akarják jelezni, hogy a bantunépek a földművelésnek ezt az ágát ismerik, mert ott az kell, nem azt, hogy a bantunépek alábbvalók a fehér embernél, vagy, hogy csak kapások, állattenyésztésről fogalmuk sincs. Hol maradt teliál a gazdasági evolúció? Hol az evolúciós felosztás alapja? (*Hahn: Von der Hache zum Pflug 1916. 19, 75.*)

6. Az evolúció legnagyobb cáfolata az emberiség pszichikai egysége, amit Bastian is elismer, ámbár a logikai és érzelmi egyféleség mellett mégis a természettörvényeknek akarja alárendelni a gondolkodás menetét Ez ép oly *contradictio in adjecto* s a volt hajós orvos okoskodása, mint mikor a gondolkodás mikéntjét a társadalom mivoltából magyarázzuk (Herbert Spencer, Comte stb.) vagy a geográfiai jelenségeket mérnöki szemekkel nézzük. A kollektív lélek tudós fikció, előlegezett általánosítás, mit a feltalálás cáfol. Egymástól függetlenül jöttek rá a peruiak, egyiptomiak, kaldeusok a tavaszpont hátrálására, a kartográfia, számrendszer kieszelésére. Lángelmű volt az a «vad», aki az opossum elejtésére a bumerángot találta fel vágy Benkeljen 1400-ban, ki rájött a sózott hering, hordókban való szállítására, mellyel megállapította nemzete fönnmaradását. Mindezekhez nem kell evolúció. Az meg egyenesen tudományos frivolitás, hogy Bastian a hajóorvos (!) a Föld különböző tájairól, népeitől fölszedett s különböző időből való szokásokból akarja a *jog* fejlődését s az ember *erkölcsi* érzékét megmagyarázni. Akár a varázslatból: a vallásokat! Tudós cserkészlet lehet ez, dilettáns időtöltés, édes semmiség, de nem tudományos teljesítmény. Bastianból ép úgy kibujt a humánus tudományokban járatlan hajóorvos, midőn természet-tudományos pszichológiát keresett, amint Pearyból, a sark-

csalóból: a bálna-halász, a részvénytársaság fizetett ágense. ki a lenézett európai zsidó Cook érdemeit, a tudományból is üzletet csináló jenki fajtársaira akarta háritani; vagy amint Rooseveltből és Stanleyből is napfényre került a hírlapíró, midőn elkövezték hírhedt geográfiai leírásaikat. A szociológusok a társadalmat, a természettudósok a természetet okolják, hogy kisüssék a primitív-ember lelki rabságát. A köztük élő hittérítők ellenben azt mondják: olyan emberek ezek a kezdő emberek, mint mások, annyiféle köztük az egyéniség, mini művelt népeknél.

7. Ha majd a veszteglő, maradi népek belekerülnek a *történelem sodrába*, kiveszik azok is a részüket a maguk módja szerint s az új konjunktúrákhoz képest. A féktelen lovas nomádból 200 év multán rojalista európai magyar lett, mert megmaradása s az európai konjunktúrák ezt így kívánták. Bambaság volna, ha azt hinnék Asquit meg társai, hogy az európai népek elgyöngülését tudomásul nem veszik a színesek. Majd Anglián kezdik a fehérek leszorítását a földségekről és óceánokról. jyiég pedig Afrikában. A szenussziak mozgolódása megcsinálta már az afrikai kérdést. A négerek faji különállásukra ébredtek s az amerikai négereknél nemcsak keresztényi, hanem faji különválást jelent e mozgalom. így lesz Indiával, Ausztráliával, Kanadával is. Csak jelenjen meg *váratlanul* a kezdő, ki a követ legelőször meglóditja. Ilyen sorsdöntő *véletlen esetek* minden népnél gyakoriak. Amerikában s Ausztráliában a fehér ember, Óceániában a maláji ember, belső Ázsiában a csinai birodalmat döngető hunok, Lengyel- és Magyarországon a zsidók megjelenése csinált fordulatot evolúció nélkül. 1720-ban Karácsonyi dr. szerint alig volt 12 ezer zsidó Magyarországon, ma közel egy millió, kiknek 70%-a városokban, tehát a modern kultúrát intéző fókuszokban lakik. Alig félszáz éve, hogy a keleti zsidóság nyugat felé nyomul, amint a XIV. században. Keletre, Lengyel- és Oroszországba hatolt. Saloniki, Jassy, Odessa, Brody, Varsó stb. sorába most már Pest és New-York léptek. Miféle hatással lesz a magyarságra e szolidáris, élelmes, törekvő s az idők szellemét csakhamar megértő népelem? – annak megállapítása nem tartozik a geográfiába. De az igen, hogy e népet nem anthropologiai testi karaktere, (hiszen az örmények és eránok fajtársai) hanem történeti sorsa, *jelki bélyege*, hitben és hagyományban gyökerező összetartása tartotta meg annyi zaklatás és gyűlölködés ellenére. Mihelyt elveti magától e lelki bélyeget s összeelegyedik más népfajttal – szétmállik az feltartóztathatatlanul minden evolúció dacára.

A népek *faji karaktere* ezekután nem más, mint átélte történelmi sorsuk, geográfiai és népi környezetük hatásainak leszűrődése s addig tart, míg ez a karakter beválik az újabb idők új konjunktúrái s feltételei közé. Megmarad századokig,

ezredekig, pl. csinaiaknál, örményeknél, kurdoknál stb., végre mégis csak mássá lesz pl. a mai egyiptomi fellahban nyoma sincs már a régi egyiptominak. Más szóval πάντα psi=. Minden átalakul. Népek támadnak és múlnak. Sem testi, sem lelki karakterük nem örökkévaló. Evolúcióval nem lehet az emberiség kulturális eltéréseit megmagyaráznunk, mert a fázisoknak és fokozatoknak nincs kétségtelen alapjuk. Merő apriorizmusz! Így Vierkandt felosztása: természetes, kulturális és félkulturális népekre sem találó felosztás, mert *a)* a lélművelt fogalom igen tág és önkényes, hogy ki az egészen, ki a félművelt? *b)* mert öröklött tudat alatti képzetekkel, tisztára önkényes hipotézissel nem lehet szembetűnő bizonyosságot elérni s a népek történetének *teljes* ismerete nélkül pedig lehetetlen kulturális jellegüket megmagyarázni.

A geográfus maradjon meg a konkrét, rideg geográfiai tények mezején, hogy testi ösztönök okából kellett az embernek lakásról, élelemről és a propagáció megmaradásáról gondoskodnia s hogy társadalmi ösztönökből lett a kultúrája. Eddig az ösztönös és *kedélyi* kultúra volt a Földön elterjedve, a fehér ember geográfiai elterjedése óta pedig az *értelmi* kultúra kapott erőre. Melyik jobb? Arra felelni megint nem a geográfus dolga. Az csak konstatálhatja és regisztrálhatja a telluris jelenségeket, amennyiben regionális elterjedésük van, így geográfiailag kezelhetők. Tovább nem mehet.

Megállapítható *a)* hogy legtöbb a *földművelő* nép ma a Földön, körülbelül az emberiség $\frac{2}{3}$ -a. Ezek kulturális népek, mert hazájuk s társadalmuk megállapodott, foglalkozásköreik s a társadalmi osztályaik egyensúlyba jöttek. Azok között *vezérlők* azok a népek, kik nem csupán mechanikailag termelnek, hanem tudományosan, tudatosan, a nyersanyagok *belső* átalakításával s világforgalomba hozatalával. Azonkívül ideális célok elérhetésével a tudomány, művészet és erkölcs ideális művelésével, következetes iskoláztatással fogják erejüket a maradi emberfajták rovására továbbra is biztosítani, *b)* A vezérlő nemzetek értelmi felsőbbiségükkel és nemzeti erejükkel az *Eázaki-tenger* körül sorakoznak kapitalista termelésükkel, felviruló városaikkal, egyetemeikkel, talentumos férfiakban és pénzben való gazdálkodásukkal. A kulturális körben benne van Magyarország is. Ami azontúl keletre esik, csak félig Európa, amennyiben keresztény. Más tekintetben, a deszpotizmuszra való hajlandóság« a torz társadalmi és birtokviszonyok s a nemzetiségi elaprózódás okából a Don folyón, Ladoga tavon s a Fehér-tengeren túli vidék, messzire esik a változatos Nyugat- és központi Európa teljesen kulturális *törekvéseitől*. Félázsiai vidék az, a grandiózus Ázsia szellemi rabja, *c)* Tagadhatatlan, hogy Európa föllendülését a természettudományok felvirágzásának köszöni s az evolúciós elmélet sok tekintetben termékenyítőleg hatott. A szellemi tudományokat azonban visszavetette e természettudományi szellem

és kutatásmódszer. Azok elhanyagolása eltompította a kritikai szellemei, egyoldalúságba s a nemzetek kultúráját fékvesztett superlatívusok hajszolásába kergette. A pénzt és külső sikert azonnal nem hozó eszmélődő tudományok és művészetek felett a közönség érdeklődése napirendre tért. Az Ideálizmus és emberies gondolkozás szégyenkezve bujkál ma az Értelem és nemzeti Önzés, szent egoizmus kultúrája mellett. Ezt az örületet legkivált az angolszász fajta, az oceánizmus e tipikus képviselője hajtotta csúcspontjára, még pedig a legbrutálisabb formáiban: emberfajták kiirtásával, (indiánok, taszmánok, ausztrálok); határtalan kapzsiságával, mely geográfiai területeket ép úgy halmozott össze, mint aranyat, tőkét és kerestet; a konkurens kíméletlen letiprásával (Fasoda, kubai háború, a búrok letiprása); örületes élvezet s hatalmi vágyával, mely néhány száz család és tröszt-király kedvéért ijedelmes nyomortanyákat csinált, a városokban (Newyork, Csikágó, London) s földönfutó rabszolgákat a vidéken és a szó szoros értelmében rablógazdálkodást űz a glóbuson. A társadalmi hóbort egy új fajtája keletkezett: *a solipsismus* az Értelem és hatalmi Erő imádása. Életre kelt újra a mongol hatalmi örültnek Dsingiz khánnak jeligeje: «Elég egy úr a földön!» Egyedül ő, csak O legyen a világ ura s planétánk javainak kizárólagos élvezője. Ez a mánia szülte a kétségbeesettek, leigázottak, kifosztottak halálos gyűlöletét, mely egy másik képtelenséget: a mindenéből kirabolt tömegek uralmát hirdeti megváltásnak. A szívtelen «felsőbb» népek értelmi brutális uralma leigázta a globus legnagyobb területeit, Afrikát, a két Amerikát, Ausztráliát s déli Ázsiát. Kizsákmányolja, kifosztja mindenükből raffinaitszességével, társadalmi és vallási képmutatásával a Föld összes kisebb kedélyi népeit. Azt hazudja, hogy az egyéni boldogulás semmi, a társadalom nagyobb érdekei mellett. De a társadalom alatt csak önmagát és cimboráit érti. Ijesztő mértékben terjed a félműveltség a teljes kultúra helyeit. A kultúra ily félszeg felfogása mellett a pragmatizmusból hatalmi solipsizmus, a kultúrából rabszolgaság lett, mely rosszabb a természetes népeknek a Természettől való függésénél s amely homlokegyenest ellentéte annak az emberies felfogásnak és altruizmusnak, melynek Schiller imígyen adott kifejezést: «Seid umschlungen ihr Millionen. Meinen Kuss der *ganzen* Welt!» az altruizmus örök Mártírja pedig következőkép formulázott: «Valamennyien gyermekei vagyunk egy szellemi Atyának». Európa s a fehér Ember összes kultúráját, telluris hatalmát ennek az intelemnek köszöni.

Vájjon igaza lesz e Friedrich Vischer esztétikusnak: «Die Menschheit ist dem Scheine nach – verloren, weil sie *irrt*; der Wahrheit nach gerettet – weil sie *strebt*? Nous verrons. Göthe találta ki erre e vigasztalási formulát: Wer immer *strebend* sich bemüht, den können wir erlösen. De a

folytonos munkát és erőlködést sürgető pragmatizmusz eddig nem hozott *boldogságot* e földre. Valami másnak kell ezt a fordulatot meghoznia. Talán megint a benső Ember kultuszának?

A népek etimológiai felosztása.

Mióta az etimológia az emberkutatás felkapott ága, szakított az evolúciós elmélettel, Pythia szerepét játssza a tudományok sorában. Mindenhez ért. mindenre talál választ. Theológia, jogtudomány, nemzetgazdaságtan, összehasonlító irodalomtörténelem, természettudomány, emberkutatás egyaránt foglalkoztatják. Most főleg a kultúra történelmére adta fejt s a történelem azon ágazataira, hol történelmi módszer és szakképzettség nélkül szabadjára lehet eresztetni az összehasonlítás kísérleti ballonjait.

A népek kulturális haladása és a társadalmak fejlődésmenete érdeklí kiválóbb mértékben a pantheista, helyesebben monista iskolát.

A *népekben*, sajnos, még mindig differenciált állatfajokat lát. Kulturális zoológiái üz ez is, a társadalmakat pedig oly biológiai szervezeteknek nézi. minő a szivacs-, vagy a korallfélék, ahol az egyén semmi, a szerves egész a minden. A népek fiziológiai életében a) uaciállapolat; b) *barbárágot*; c) *civilizációt*; d) *szupracivilizáció* s (Überkultur) tokot állapít meg. Vadak a geográfia szerint az oikumené szélére került, vagy a történelmi arénából kiszorult, de az etimológia szerint világeletük óta állatóságban megmaradt törzsek az ú. n. primitív népek. Barbárok a félig vadságos életben megmaradt, vagy a félig állami társadalmi életei kezdő népek. így a malájok, indiánok, négerék, sarki népek. Európa ősnépei a latinok és hellének előtt és maguk a hellének és latinok is államiségük kezdetéig, az Andok népei s a középkor elején forrongó, hazát s fajtípust kereső vándortörzsek. A civilizációval igen megvan akadva ez iskola, mert a római császárok korát civilizáltnak kell mondania az akkori Európa többi népének állapotához képest; a latin és germán népek civilizációját azonban kinyújtja a XYIII. század közepéig és csak a XIX. század népeit tekinti a *nemzeteknek*, b) a XX. század európai nemzetei egynémelyikét pedig *felsőbb nemzeteknek* és művelődésüket, kulturális fejlődésüket *felsőbb civilizációnak*, amennyiben működésük az egész glóbuszt vontá körébe s így *világmunkát* végeznek. Ezek teljesen megszüntették a civilizáció és kultúra akadályait, a fejlődés legtetejére jutottak, ahol megszűnik a Vér és Föld korlátozó ereje. (*Müller-Lyer*: Die Familie 338.)

Eltekintve, hogy ez iskola összetéveszti a civilizáció és kultúra köreit, mert a kettő nem egy, lévén a civilizáció a külső anyagi kultúra haladása, a kultúra pedig az ember szel-

lemi voltának nemesbülése; eltekintve hogy más a tanultság és a tudósság, más a szciencia és szapiencia: – nem vet számot ez osztályozás a geográfia és történelem valóságos lényeivel, hanem előlegesen igaznak elismert feltevéseinek az emberiség állatosságának bizonyítására szedi össze és állítja be adatait, fittyet hányva adatainak logikai kapcsolatára, egyidejűségére és topográfiai egységére. A föld különféle tájairól felszedett színes rongyokból himet varr saját külön logikai öltéseivel és elnevezi azt az emberről és népekről szóló tudománynak, folklórénak.

A sokáig feldicsért amerikai fiziológus Diaper: Európa szellemi (!! egy fiziológus tollából!) fejlődés történelmének hírhedt írója nem írt oly cifra kultúrhistóriát. aminőt az etimológia történeti iskolája kieszelt a végtelenségig felaprózott fazeológijával (természetesen minden fázist az egész emberiségre, minden kulturális állapotot a glóbusra terjesztvén ki), meg kulturális eszközeivel, mint a haladásnak mértföld jelzőivel, ahol az apriorizmusznak, költött általánoskodásnak egyéni önkénynek és képzeletnek korlátlan szabadságában dúslakodik. Pl. az íjjat használó nép szerinte csúcsos tetejű kunyhóban lakik, az afrikai fazongora oly kulturális szakasz, mely a hold tiszteletének megjelenésével egyidejű, a csodaszarvas regéje parabolákban elmondott csillagászat, az állatok kultusza a törzsek uralmával és az exogám patriarchalizmussal. a nemi szertartások, táncok a matriarchátussal kapcsolatosak stb. stb. A helének és germánok naiv mithológiája Mill-féle pozitív szintetikai logika ezekhez a felállított és soha be nem bizonyítható feltevésekhez képest, amelyekbe Gräbner, Preuss. Frazer stb. a népek babonáit, szokásait, rendszerbe akarják foglalni s a szerintük ósdi műveltségtörténelmet helyesebbel, igazabbal pótolni. Meglátszik, hogy mesterük Bastian természettudós volt, ki minden geográfiai szortírozás, történeti időrendiség és történelmi *érzék* nélkül felszedett folklorisztikus adatokból állította össze a «Mensch in der Geschichte» című háromkötetes konfúzus művét,

Szakasztott ilyen ez az etimológiai beállítás, hogy a *szerszám* a kor jelzője. A fa, csont, kő, réz, szerszámok, állatok, rabszolgák, gépek, mind korjelző kulturális eszközök. A haladás jele – az eszköz. Ily beállításban. Schiller levendulás ládája és Kant bölcselete; faggyúgyertya, koppantó és Deák kiegyezési törvénye egy időre eső, tehát kapcsolatos kultúrjelenségek, még pedig nem helyi különösségek, hanem az emberiség szellemi fejlődésének kulturális, nem is grádusai, hanem ciklusai (halljuk!! mert az a fő), még pedig az egész földön, mivelhogy a szervezet minden, az emberiség pedig biológiai szervezet, Eszerint az emberiség műveltségtörténete nem más, mint az eszközök és babonák története. A tárgyilagosságnak ethnografia (minőt Achelis írt: Moderne Völkerkunde.

1896), régészet, összehasonlító irodalom és műveltség-történelem rovására elkövetett efajta folklorisztikus kilengések csak annyiban menthetők, hogy más utakon próbálják megoldani a történelem és az emberiség rejtélyeit és hogy szabad legyen minden kutatás, ha van hozzá való alkotó-talentum. Csakhogy az etimológiának még nem született meg a Newton-ja, ki az adatok zúr-zavarából csak egyetlen egy pozitív tény is ki tudott volna hámozni. Addig pedig nem válik fölössé a történetírásnak eddigi, sok indukcióval támogatott módszere és felfogása, mely a népek, nemzetek és társadalmak vezetésében pszichológiai okokat keres, nem technikai okokat, sem élet-taniakat. Frazer társadalmi élettana ép oly feltevésees gondolati halmozat, mint Ward társadalmi dinamikája. Különben «Wer kann was Dummes, was Kluges denken, dass nicht die Vorwelt schon getan?» (Göthe) Már Hegel álmodozott társadalmi dinamikáról, mely arra hivatott, hogy pótolja és megszire felülmúlja az egyéni pszichológiát, de ily mechanika nincsen sehoh. Ami pedig a történelem bölcselőjének nem sikerült logikai alapon, még kevésbé sikerül az ethnológusnak, monista alapon. (*Helmholdt: Weltgeschichte 1907. 9. k. 318.*)

A történelemben csupán időnként megújuló hasonlatosságok jelentkeznek, Semper idem, sed aliter – ez Schopenhauer találó megjegyzése erre. Ezek analógiák, nem regulák (Stein), nem szabályok, azokat tehát nem szabad általánosítani, és nem lehet belőlük társadalmi törvényeket levonni a természet-törvények minden időre és helyre szóló apodiktikus egyformaságával. Ép az *lényege* az ember *szellemi* voltának, hogy oly gazdag elméje és érzelem-világa, mint a természet fizikai világa és minden külső testi egyfélesége mellett lelke 7000 év óta a 213 nemzedék sorában *sohasem ismételte* önmagát. Minden korszaknak vannak emberi hasonlatosságai, de minden történelmi korszak képe más, új és érdekes.

Tudós füllentés Frazer vadembere is, mert sohasem volt. Nem is lehet, mert vadság és ember ellentétes fogalmak. Ép oly fantasztikus az emberiség feldarabolása a föld megélhetési és beszerzési forrásai szerint, a hazának és fajok sajátosságainak kiküszöbölése a lélek inventáriumából és oly felső, átszellemült ember, vagy korszak keletkezése, mely független a föld telluris sajátosságaitól, a nemzetek történelmi és lelki karakterétől, nevezzük azt a korszakot akár totális kornak (Ward), akár glóbus ember korának (Oswald), a föld szocializálásának (Müller-Lyer), vagy szupracivilizációnak, mert e földön csak emberek voltak és azok maradtak. «Bist du erst, ein Mensch geworden, dann ist es völlig aus mit dir» (Göthe). Ember és állat között ép az a különbség, amit a geográfia és a dualisztikus világfelfogás vall. hogy az állat- és növényvilágot a környezet csinálja és módosítja, az ember pedig

átalakítja környezetét. «The environment transform the animal, while man transform the environment» (Ward), akár fizikai, akár társadalmi az a környezet. Az ember boldogságra és nemzedéke boldogítására törekszik, az állat pedig abszolúte közömbös effélék iránt. Sem oksági kényszere, sem részvéte, sem haladásvágya és tehetsége nincsen effélékhez. (Ward: Pure sociologie 1913. Psychik factors of civilisation 1916.)

A kulturális ciklusok feltevésével homlokegyenest ellenében áll Gobineau, Driesmann, Chamberlain nézete a nemzetek *fajtabeli sajátosságairól*, mely a népek cselekvéserejét vérbeli minőségükből és rátermettségükből következteti. Így a fehér fajta kezdeményező, okoskodó, folyton törekvő (Faust) és vállalkozó szellemével, ideális célokért való buzdulásával ura lett a glóbusnak, mely a reálisabb, közvetlenebb, a megszokott hoz ragaszkodó mongol-fajtat sohasem uralta, pedig számbeli erejével valamikor meghaladta ez a fehér embert. Euráziának nyugoti vagy fehér embere ma több, nagyobb fajsúlyú, mint a Csendes-óceán felé fordult sárga embertömeg. Kisázsian a szemiták és árják megjelenése előtt a kazi vagy alarod-fajta csinált nagy kultúrát, mely mint babiloni, kaldeus-kuitúra ismeretes. Ez a fajta régen Marokkótól a Kaukázusig s talán Japánig, s a dravidák fennföldjéig terjedt. Itt az ázsiai árják (eránok, hinduk), Kisázsian a szemita asszírok, arabok, majd mongol-törökök kerekedtek föléje. A görbe orr, duzzadt ajk, sajátságos szemállás ináig megmaradtak egész keleten e «nagy emberfajta» vonásaiból, ámbár a nyelv már népeket: örményeket, perzsákat, törököket formált belőle. Más a nubarrasszból kinőtt egyiptomi hamita-nép is, mely a maga idejében ép oly Übermensch, felsőbb nemzet volt, mint a XX. sz.-i kapitalista felsőbb nemzetek. Az árja hellének tőle és a szemitáktól tanultak ciklusok nélkül. A kazi perzsa királyok: Dárius és Xerxes nem bírlak a maroknyi hellenség tehetségesebb árja vérével. A szemitákat szintén árja népek, latinok és germánok buktatták meg. Karthágó és Granada eleste jelzik a szemiták európai végét, pedig az arabok civilizációja a saját idejében igazi szupracivilizáció volt a középkor egyidejű, másfajtabeli népei fölött. A mongol vagy alarod törökök szintén kitakarodtak Európából az ugorok és árják elöl, mert nem bírtak *a)* az ugor-magyarokkal összefogózkodott germánok bécsi, budai és zentai támadásával; *b)* sem a Balkán-népek árja lököerejével. A turáni vér három népet is alapított Közép-Európa határán: *a)* lengyeleket, hol a nemesség máig élesen különbözik (*Wirth. Völker und Zeiten* 1912. 105.) a polyák, ruthén és litván köznéptől; *b)* bulgárokat, hol az ószlovénektől és szerbektől teljesen különböző népet a mai bulgárt formálta; *c)* a magyarokat, kik a pannóniai szlovénekből s avarokból csináltak új nemzetet. A jelen háború a dolgos, türelmes kedélyű kultúrás szláv világot hozta szembe az erőteljes, fölöttébb aktiv, surge szer-

vező, a tudomány vívmányaival felfegyverzett németséggel s a brutális önző, de szintén gránitkeménységű és akaratú angolokkal. Mindez a fajerőt bizonyítja kultúrciklusok nélkül.

A népek *fajerején* a múltban tehát ép úgy nem lehet átsiklani, amint a jelen háború mérkőzésében sem szabad azt figyelmen kívül hagynunk. Az orosz pl. kitűnően ássa az árkot, be is veszi, de megtartani nem bírja; a bosnyák, magyar, német kevésbé ért a föld turkálásához, de verekedni, győzni lud. Ezt mind a népek velük született és beléjük nevelt karaktere hozza magával, melynek megértéséhez az ethnológikus ciklusok teljesen fölöslegesek. Még a népek civilizációjára is. Mert amint a Biedermayer és empire ízlési formákból meg nem értem szellemi, politikai és természeti tudományok együttes tudása nélkül a gépekkel dolgozó XIX. század elejéi: úgy a kunyhók és nyilak, vagy a házasság formáiból s babonáiból sem tudom megérteni, mondjuk a jelenlegi pápuák, ausztrálok és négerék. társadalmi vagy népi különbözőségét.

Az etimológia különféle szaktudományok mezején (irodalomtörténetem, írástudomány, mondák, összehasonlító vallás-ludomány, történelem, pszichológia, technika, régészet stb.) cserkészkedik sajtósággal beállítással, az emberkutatókat azonban eddig csak könyvtári adathalmazokkal, nem igazságokkal mozdította elő. Ha felsőbb civilizációk, talentumok (Wuti a csinaiak Julius Césarja, ennek kortársai!) időrendiség és helyválogatás nélkül máskor is és mindenütt voltak a földön: akkor fölösleges tudós hüvelykezés az emberiség osztályozására nézve, aprólékos, félszeg s egyoldalú ciklusok felállítása. (*Chamberlain: Grundlagen des XIX. Jahrh. Banse: Länder und Völker der Türkei* 1916. 47, 50, 56, 75.)

A népek társadalmi tagoltsága.

Férfi és nő együttvéve teszik az ember fogalmát. Egyik a másik nélkül félszeg torzalak. Ez nemcsak Piáló, hanem a Biblia álláspontja. Ezért sohasem élt az ember csordásán (promiscuitas) vagy külön, mint a hernyók, szarvasok, patások, hanem mindig és mindenütt *családban*.

A társaséletnek ez az alapsejtje szüli a részvétet, a másokért való önfeláldozást, az altruizmust, mely legmagasabb alakjában, mint keresztény világfölfogás az isteni Gondviselésbe vetett hitben és az emberiségnek, mint nagy földi családnak fölfogásában nyer kifejezést. Ma az emberiség $\frac{2}{3}$ a ezt a hitet vallja. Az altruizmus eleinte a család tagjaira, majd a vérrokonságra s a nemzetségre terjed. A *torz.*) elágazottabb nemzetségek, önként vagy kényszerített segítők foglaltata, melynek tagjainál feledésbe ment ugyan a rokonság tudata, de külső testi és törzsi jelek (totem) meg a nyelv

fűzi azokat egybe Törzsekből lesz a *nép*, melynek tudatából a közös származás vagy rokonság gondolata végkép elenyészett ugyan, de a közös nyelv, közös történelmi sors összeforrasztja hozzátartozóit. Hódító és hódolt megtarthatják testi különösségüket, mint osztály, kaszt, rend, vidéki lakos, az összekapcsoló bázis azonban mindig a geografiailag kikerekített darab föld: a *haza* s *megélhetés* közös feltétele más népek körében. Idővel testi egybeolvadás keletkezhetik, (pl. Dél-Amerikában), kivált közös nyelv, vallás, élei mód, világfölfogás révén s beáll a társadalmi erők és foglalkozáskörök harmonikus egyensúlyával, közös akarás folytán, így lelki okból, a társulás magasabb egysége a *nemzet*, mely azonban éppen nem involválja a nyelv egységei (Belgium. Svájc), hanem követeli az állami együtteség és összetartás szükségleti érzését, mint a politikai fennmaradás elengedhetetlen kellékét, amely *köztudattá* erősödik. A geográfiai lakóhely feltett közösége s az állami formához való szigorú ragaszkodás nélkül nincs nemzeti állam. Ma 52 állam van a földkerekségen 500 nép s több ezer néptörzs fölött összekötője. A geográfus csak annyiban vethet ügyet a szociológiára, amennyiben ez az emberi társulás vagy csoport osulásnak módja a föld különböző helyein (nem a könyvekben) csakugyan pozitív formákat öltött, melyeknek geográfiai *óvszer íi elterjedése* megállapítható. Pl. konstatálhatja, hogy Eurázia két szélén kicsúcsosodik két társadalmi ellentét: Anglia, mint a születési és vagyoni arisztokrácia prototíponja és Csina, mint az agrárius demokratság multimilliomos képviselője, hol az utódok érdemei alapján emelik nemesi rangra az elődöket. Tovább nem mehet. Regisztrálhatja e szociális állapotok tel-luris helyeit, véleményadásra azonban *nem* jogosult tárgya módszerénél és tartalmánál fogva. Könyvbeli igazságoknak azonban háborút üzenhet. Ami pl. természetellenes, az eo ipso erkölcstelen és tudománytalan, bárki állítja is Midön tehát az evolúciós iskola akár az etimológiában, akár a szociológiában az ember természetével meg nem egyeztethető állításokat kockáztat, pl. az emberek egyenlőségi, csordás állapotáról csoportos, törzsbeli nemi életmódjáról, vagy midön a szerelmet primitiv embernél minden ideáлизмus híjával lévő állati ösztönnek hirdeti, sőt magát az erkölcst nem az ember lelki valójából, hanem a házasság ethnografiai formáiból, mint fejlődési fokozatokból származtatja: dilettáns cinikus, vagy elfogult papirosigazságot hirdet, melyhez a földön talált konkrét *emberi* állapotoknak semmi közük.

1. A *monogámia*, mint a társulás kezdete, természeti adottság. Nem fejlemény és kulturális eredménye a népek haladásának, hanem természeti törvény, mely nélkül emberi társulás, állam és társadalom, gyermekek gondozása, a nemzedékek *tudatos szellemben* való nevelése, tehát *nemzetek*

létrejötté elképzelhetetlenek. Az újabb adatok már teljesen megcáfolták a hetvenes évekből származó képzelgéseket, hogy a kezdő népeknek csúfolt elmaradt törzsek nem ismerik a tiszta idealizáló szerelmet s az endogámia ártalmait, a hitvesi féltékenységet. Ellenkezőleg; ép úgy rajongnak azok gyermekeikért és oly nagy náluk a gyermekek ragaszkodása szülőikhez, ép úgy megvetik a nemi kilengéseket, mint mi, kulturális emberek. E tekintetben nincs különbség színes és fehér, kezdő és felsőbb ember között. Aki persze szándékosan állati vonásokat keres, talál is. Az apriorilag hajszolt erkölcsi durvány (moral insanity) s a *chronique scandaleuse* azonban a prostitúció történetébe való, nem az ember etnikai érzésének és művelődésének történetébe s nem a tudomány szava. Morgannak házassági fokozatai eszerint: 1. csordás állapot; 2. törzsbeli elegyházasság; 3. punalua-házasság; 4. anyasági főrokonság; 5. egy apától való származás s többnejűség; végre 6. egynejűség, mint végfejemény, – önkényes merő apriorizmusz, melyet részletekben mint ethnografiai kuriózumot meg lehet találni ugyan egyes népeknél, de sem egymásból fejlődött fokozatok képében, sem mindenütt a világon. A földön $\frac{7}{8}$ részben az *egynejűség* van elterjedve. Árják, szemiták, turániak, még, Frazer szerint is, nem tudnak Morgan-féle rokonságokról. A bátya, néne, öcsém, öregem, altáji nyelvekben becéző név vagy tiszteletadás (*seigneur* = senior, *Graf* = grau), anélkül, hogy ebből bárki vérrokonságra következtethetne. Ausztrálok és hottentoták bár primitives hírében állanak, igen óvakodnak a vérfertőzéstől, valósággal imádják gyermekeiket, utóbbiak pedig monogamiában élnek. Ahol meg többférjűség divik, pl. a tibetieknél, az élelemszegénységre mutat; hol többnejűség (Óceániában, mozlim államokban): vagyoni túltengésnek és társadalmi lazulás jele, nem pedig fejlődő házasságnak fokmutatója. A csordaállapot még zoológiai tekintetben is ostobaság, *a*) mert az állat nemi ösztöne időszakos (*Brunstzeit*), embernél pedig egyáltalában időhöz nem kötött, így össze sem hasonlítható a kettő; de *b*) minden ethnografus és elfogulatlan ethnológus azt mondja, hogy promiscuitás vagy fajtalankodás soha nem volt, nem is lehetett az emberiség köz- vagy kezdőállapota, mivelhogy korlátlan elterjedését bizonyítani lehetetlen. (Von schrankenloser Promiscuität ist kein Fall nachgewiesen worden. Müller-Lyer: *Die Ehe* 1911. 31. 1.) Ily fajtalan kezdő nép különben is azonnal kimerült és elpusztult volna.

II. Hasonlókép a szociológiában sem szabad az emberek társulását az egyének *felett* álló magasabbrendű biológiai szervezetnek tekinteni. Szervezet ugyan, de a tudatos *pázichológiai alkotás* szervezete nem biológiai fejlődmény. A társadalom Comte. Deniker, Mc. Lennan stb. szerint való csoportosulása oly értelemben, hogy az egyén abban semmi, mert a társadalom minden, az gondolkodik és cselekszik helyette,

egyáltalán nem lehet tudós felfogás, mert ellenkezik a társadalmi élet konkrét valóságával. Egyes ember – igaz – sok ösztönzést nyer a társadalomban, általa jön oly gondolatok s érzelmek tudatára, melyekre önmagától a társadalomtól való elkülönözöttségében soha rá nem jött volna; de végelemzésben ez ösztönzések fogantatja s a gondolatok kialakítása mégis csak az ő, az egyén dolga. Egy véleményen, egy párton semmiféle társadalom nincs. Az emberek mindenütt okoskodnak, a belátást hívják segítségül, vagy a vezető tehetség és érdekek hatása alatt cselekszenek. Tömegeből jött ítélet tehát nincsen, ha van, mindig múltó és elfogult, mert a tömeg mint ilyen nem tud gondolkodni, csak vezetőjének szuggerált logikáját fogadja el. Ezt már le Bon is elismeri. Következésképp állati összeverődött csordás társulást nem lehet emberi társadalomhoz hasonlítani. Ott a vak természeti fajt fenntartó ösztön parancsol minden belátás és fontolgtatás nélkül. Embernél pedig eszmélődés, a meggyőzés, kapacitálás, az *érdekek* okos és helyes *mérlegelése* a fő mozgatók. A magyar parlament számos példáját adta gyakran a magábaszállásnak és politikai józanságnak, pl. az összeférhetetlenség törvényének megalkotásánál. Embert továbbá lakóhelyének és megélhetésének érdekein kívül sok egyéb ok is hajthat a társulásra. Több én lakozhatik benne egyszerre. Hogy pl. valaki jó magyar, nem zárja ki, hogy európai legyen a műveltsége, hogy török cinogás helyett a Wagner- vagy Verdi-muzsikát szeresse; röviden: a társadalom nem nyűg, a lélek szabadságát végleg el nem fojtja, mint a folyamon társaik létemén átkelő lemmingek természeti hajló ösztöne. (Schmidt-Hestermann: Völker und Kultur 1915. 129, 135., 140. és 143. lap.)

Ezek után a geográfus el nem fogadhatja sem Letourneau társadalmi természetrajzát, sem Ouesnay és Oуетelet társadalmi fizikáját, sem Lapouge-Ammon, sem Müller-Lyer evolúciós felosztásait. A geográfia tanítása szerint a *heterogenicmuá* a különbözőség törvénye s geográfiai elve uralkodik mindenütt a földön. Minden nép, mint élő és történelmi szervezet külön társadalmat csinált magának, történelmi sorsa, faji jellege, adott geográfiai konjunktúrái szerint s a gazdasági és politikai szomszédság hatása alatt. így a föld minden helyén más nép és más társadalom van.

Az egész földön különösen két szociológiai tény állapítható meg: *a)* nincs a földön sehol *társadalmi egyenlőség*, legfeljebb hasonlóság; *b)* a társadalom a *háborús állammal* és *ország alapításával* kezdődik. Spencer Herbert és más evolúciós szociológus nézetét tehát oda kell módosítanunk, hogy az ember akár megfutotta társadalmi fejlődésének t. i. *a)* rokonsági, vagyis a vérbeli fázisát; *b)* utána az uradalmi vagy hősi (törzs vagy nemesi uralom) korszakát, akár nem: egy új faji és történelmi nemzeti típust formáló vajúdasával s országalapító

háborúkkal kezdette társadalma alakítását. Törzsuralom még nem társadalom, de mihelyt a törzsek egy egész ország birtokába kerülnek és megkezdődik a kerületi, vidéki törzsek, társascsoportok meg a meghódítottak vérbeli egyesülése a központi vezértörzs hatása és mintája szerint: akkor keletkezik állami élet vagyis politika, nyomban az új típus vajadásával járó háború befejezése s az ország geográfiai biztosítása után a *társadalom* élete. Ez a geográfiai új felfogás. (*Driesmann: Rasse und Millieu. 1909. 2. kiadás.*)

Csak a háborútól irtózó szobatudósok eszelték ki azt a hústalan, vértelen, földtől függellen biológiai társadalmat, mely békésen élő szervezetként, mint fűszáלבól, cserjésből lett fiatal erdő. fejlődési fázisokon keresztül alakul ki és csöndben mállik széjjel. Aki ellenben nyitott szemekkel és elfogulatlan elmével nézi a világot, csupán harcot és a különböző csoportok küzdő egyenlőtlenségét látja az egész földön. A társulni akaró csoportok hol az egyik, hol a másik erősebbik csoport, mint ideális kristályos *mag* körül államban és társadalomban egyesülnek. Az egyesülésnek fejlődésfázisaiban mindazáltal heterogénizmus mutatkozik: hármas egyenlőtlenség alakjában. 1. Gazdasági különbség gazdag és szegény között. 2. Társadalmi, vagyis egyensúlyra törekvő foglalkozás-körök heterogénizmusza. 3. Politikai különbség úr és szolga között. E hármas különbségi kategóriába elfér a globus valamennyi társas formája (mert csak ezekről lehet szó itt is) és megérthető a társadalmi állapotok hasonlatossága a föld különböző eredetű és vidékű népei között.

Így geogratiailag bizonyos, hogy mindenütt van vezető tekintély, bárminek mondjuk, van kisebbségben lévő értelmi és vagyoni előkelőség és többségben lévő köznép, mely zöme és dereka a társadalomnak és egy mindenéből kiszorított szegénység, mely a többi szociális csoportnak munkafeleslegének tőkéjén tengődik. Mellékes aztán, hogy azt proletariátusnak, pauperizmusznak, helótaságnak, bérmunkásnak, rabszolgának vagy jobbágyságnak nevezzük; amint mellékes, hogy az érdeket szerzett előkelőség neve *a)* patricius = született és öröklő vagy agrárius birtokos nemesség; *b)* optimata, plutokrácia, pénzarisztokrácia = a szerző nemesség; vagy ej mint értelmi nemesség, szellemi arisztokrácia, hierarchia stb. Csak a neve, a helye más s a történet folyamában alakult; a lényege mind a háromnak egy az egész földön: az, t. i. hogy a társadalom fizikai vagy szellemi tőkéinek képviselője. Csakhogy az elsőket kapitalistáknak nevezik, mert földbirtokuk vagy pénzerejük másra ál ruházható; a szellemi világ tőkéjét azonban sem örökölni, sem másokra átruházni, sem családokhoz kötni, sem az érdekelteknél felhalmozni nem lehet, Legideálisabb, legérthetőbb formájában az egyház képviseli ezt a harmadik vezető szellemi előkelőséget bárhol a világon, ahol tekintet nélkül a

származásra, lajtára, társas különbségekre, csupán az erkölcsi és szellemi tőkének juttatnak elsőséget mások vezetésében.

1. Azért elég különös, hogy a geográfiai felfogással ellenkezőleg Ammon és Lapouge a szociológiai tagozódást a *koldusokon*, azaz a kezdetleges gyűjtő gazdálkodás képviselőin kezdi, mert társadalomban a vagyoniilag bukott a koldus, de a gazdasági formánál ez a «vagyonosodás» első foka. A *rendi-óég* e beállítás szerint a vezető diadalmas társadalmi kisebbség, mely a megélhetés hagyományos módját a többséggel, vagyis a köznéppel megtartatja és megvédelmezi. A társas szervezkedés itt vagy tudatos, vagy történelmileg megalakult, s abban tetőzik, hogy az egésznek fenntartására, vagy védelmére irányult vezetésnél a teljesítő tehetség és készség legyen a döntő. Ki vagyoniilag és értelmileg erősebbik, tehát előkelőbb, alkalmasabb a vezető szerepére. Mégis a hagyományos rend megtartója és fenntartója a *nép* maga, vezetője pedig a társadalom föle, a vezető osztályai, akár egyházi, akár világi, akár mind a kettő együttvéve, mint tanító, vitélő és politikai nemesség. Hartmann és Vierkandt ennél a társadalmi stádiumnál azt a furcsaságot állítják, hogy a hagyomány egyenlő értelmű az alkotmányynal, s hogy a nép (ez a fontos) ezt a hagyományos életrendjét *tudattalan* értelmességgel ösztönösen követi. Micsodás lehet ez az elmebeli értelmesség, mely a nép tudatának küszöbén alul lappangva, követett százados életrendjének sohasem jön világos tudatára, – ez igazi csodavirág Homunculus tudományos szociológiai laboratóriumában. De az evolúció így kívánja, mert akkor nem lehetne a társadalmi berendezés legfelsőbb fokát, a *tudatos észbeliség* (Rationelles Bewusstsein, nicht bewusstes Bewusstsein, Hartmann-féle stílvirág) fázisát a társas fejlődés koronájának neveznünk. Ennél sem pergament, sem grammatika, sem születés, sem öröklött vagyon, hanem egyes-egyedül a kritikailag tudatos gondolkodás és cselekvés lenne a döntő tényező. (Lenne!) «Kritisch bewusstes Handeln und Denken ist entscheidend» Erre a vezető állásra Ammon és Lapouge szerint a történelmi vezető osztály *helyett* (Halljuk!) az *érdem* és *sxellem* arisztokráciája hivatott, mely majd a társadalmi ellentétek, a gazdagság és nyomorúság kiegyenlítésére törekszik. Nem fog ismerni – Ammon szerint – maradiságot ez az osztály, hanem a kritikátlan tömeget példájával haladásra fogja készíteni, sokszor annak ellenére is, «Die kritiklosen Massen müssen Eingriffe erleiden zu ihrem Wohl».

Nagyon szépen van ez kigondolva, de hol van ily társadalom ezzel az ideális vezetéssel e világon? Mert Plátónak tudósoktól kormányzott (még csak ez kellene!) köztársasága álomkép, a csinai mandarintudósok uralma ép oly fantom, mint az inka napistenek kormányzata Peruban, a testet öltött Buddha, a dalai láma állítólagos uralma Tibetben, az egyip-

ioimi asszír vagy hindu papikaszt névleges társadalmi vezetése – világiak nélkül.

Az emberek és társadalmak természetét ugyanis nem lehet előre kieszelt szociális keretekbe szorítani, mert sokféle az ember és sokfeléből verődik össze a társadalom. «Lasst alles Sinnen sein und gerade mit in die Welt hinein» (Göthe: Faust) – in die geographische Welthinein t. i.

A legtöbb esetben az elhunyt nemzedékek (Ratzel: Tiefe der Menschheit) tettei és örökségkép az utódokra maradt s azok szerint tudatosan nevelt gondolatai és szándékai szerint igazodik az élő generáció, persze a mindenkori geográfiai és történelmi lehetőségek (konjunktúrák) keretében, melyeken a társadalom, mint tömegjelenség nem teheti túl magát (Wailz).

2. Még egyoldalúbb és szkematikusabb *Müller-Lyer* osztályos társadalmi beosztása, mely alsó-, közép- és felső osztályra különíti a társadalom gazdasági rétegezését, még pedig azon különös és gyűlölködő beállítással, hogy 1. az *alsóosztály* a társadalom kétharmadát teszi, annak dolgozó és (dehogyan és!) nyomorgó osztálya, proletariátusa, vagyis statisztikai szaporítója, melynek vajmi kevés jut az élet örömeiből és jogaiból, annál több a kötelességekből és terhekből. 2. A *középosztály* a németek «középvonala» gazdaságilag elég jó módban van, egyformán termel és fogyaszt, de csak egyharmada, sőt ennél kisebb töredéke a társadalomnak. A közép- és kisbirtokos osztály, meg a fizetéséből élő elem tartozik hozzá. 3. A *felősoztály* a vagyonosok, a tőkék és földbirtok-tulajdonosainak és a túlon túl gazdagok, milliárdosoknak az osztálya, mely többet fogyaszt, mint termel (?), mert öröklött vagyon birtokában lefoglalja az összes kereseti forrásokat és a pénznek önmagát gyarapító hatalmára támaszkodva irányítja a társadalmat, sajtót, békét és háborút, Mindenható.

Ez a beállítás teljesen geografiátlan, irányzatosan hamis, mert Európára sem húzható, csupán az angol szászok országaira vonatkozik, s egyáltalán nem a föld többi társadalmára. Csupán Észak-Amerika és Anglia ma a multimilliomosok, trustök és garázda kapitalisták hazája, a telhetetlen Moloch, hol a birtokos előkelőség a kapitalistákkal összefogózkodva ellepte a világ összes termőhelyeit és valóságos üzleti monopóliummal szívja a világ összes gazdasági népeit. (Treitsch: Tatsachen und Ziffern, 1916) Sem Európában, sem a föld más pontján föl nem halmozott soha egy nemzet sem annyi vagyont (birtokkoncentráció, Anglia nemzeti vagyona 345 milliárd márka, az Unióé még ennél is több, Magyarországé 130,000 millió márka), mint a telhetetlen kapzsi, a hatalmi és üzleti monopóliumtól megkábulat angol-szász elem. Ott nagy a proletariátus, a birtok- és kereset torz eloszlása, de nem társadalmi szignatúra ez a kontinentális államokban. Mindazáltal ott sem nyomorog a munkás, mert sokat keres és sokat is költ, akár a vagyonos

osztály. Nem jogtalan, mert akárhányszor érezteti társadalmi erejét a többi osztályokkal szemben (strike). Ahol pedig föld-ségi társadalmakban nagy a szegénység, pl. az agrárius Indiában, Oroszországban (100 millió paraszt), ott a népek fajsajátosságán, a klímán s a föld termelőminőségén, Ids termés-hozadékán, nem a társadalmán múlik a baj szülőoka.

Mint az etimológiának, úgy a szociológiának szintén az a hibája, hogy elvont ember és társadalom lebeg minduntalan a szemük előtt, amelyet nem találnak a világon. Aki elméleti úton csinálja meg a társadalmi horoszkópot, úgy jár, mint Clusevitz chemikusa, aki műkalászt és műbúzaszemet akart mesterségesen előállítani, midőn künn a mezőn friss búzalkalászt! és búzaszemet találhat. A nemzetek társadalmait nem a könyvtárakban, hanem künn a világban, a glóbuson kell keresnünk, s Ratzel intelme szerint a népeket geográfiai berendezettségük és történelmi jellegük szerint kell megítélnünk. Mindjárt más képet mutat a kaleidoszkóp. A geográfiai új beállítás tehát annyi sok tudós rendszer mellett szintén figyelembe vehető.

III. A *geográfiai* beállítás a következő:

Már az a körülmény, hogy a szigetekké felmorzsoltt Óceánia és Szundanézia maláji népeiből, valamint a fjordokból és skandiai szigetrajokból kikerült normannokból tengeri kalózok lettek, az óvilágot átszelő sivatagok és puszták népeiből pásztorkodó, a belső ázsiai fennföldrőken a ló s teve őshazájában élő mongolokból pedig lovas nomádok kerültek ki, - nem pusztá véletlen. Az óceáni klíma hatása szintén nyilvánvaló. Mozgékonyabb, dolgozabb, élénkebb az ember tőle, óvakodik a kontinentális szertelenségektől. Ameddig Európában és északi Amerikában az Atlanti-óceán klíma-hatása érzik, mozgékony s fűrge edzett germán népeket és társadalmakat találunk; beljebb Amerika és Ázsia északi tájain tunya társadalmatlan vadász- és halásznépeket. Ázsianak az Óceán hatásának kitett periferikus tájai, főleg csinaiak, japánok, hinduknak s az őskultúráknak a hazája. Mezopotámiában, Kisázsianában káz- vagy alarod-fajtájú népek csináltak művelt társadalmakat. Ameddig a tengeri levegő behatol a Nílus (Egyiptomban Jero) oazába, addig ér a pyramis s ameddig étéziás szelek dagasztják a vitorlás dereglyét, addig volt hellén és római kultúra. A Szaharát át nem lépte a római tengeri impérium s leghamarább szakadt el Rómától az Atlasz különálló vidéke. Nyomában Marokkótól Arabian keresztül a Hindukus Legyekig föld-ségi *mozlim társadalmak* keletkeztek, az ú. n. Kelet, miként mi európaiak ezeket a szubtrópusos, öntözött alarod-tájakat nevezük.

Keletázsia monszun-vidékei szintén egyféle jellegű társadalmakat hoztak létre, miket nemcsak a nyelvektől és dialektusoktól független jelképes; gondolatot, nem szókat közlő

jelképes közös írás fűz össze egy külön műveltségi körbe, hanem a hasonló geográfiai helyzet, termelés, életmód is. A monszunos-tájoknak a csinaí, japán és indocsinaí népeknek társadalma külön kultúrkör. Befelé a földségben a feldalmozható fennfölkdek tömege megint egy külön világot rejt: a buddhista laza mongol társadalmakat. A melegövkben fel dornboruló fennfölkdeken, pl. Afrika keleti szárnyán, a tavak körében. Szomáli-félszigeten, Hábesz-hegyszigeten megint más jellegű társadalmak alakultak. A két Szudánban az arabok (fulbenépek) csináltak hűbéres társadalmakat, a bantu népeknél pedig az afrikai Nő szorgalma teremtette a kapásgazdálkodást folytató falusi társadalmakat, Közép- és Délamerika oceánmelléki fennfölkdein az Andok indiaí kőztársaságai sorakoznak, a Far-West, a sziklás Amerika vadonjaiban ellenben kősza indiaí törzseknek voltak falusi társadalmak (pueblos). Különösen Európában fontos a földség geoszociális és geoethnikus felépítése és régi népfajtáinak elhelyezkedése. Három főlejtővel ereszkedik földségünk az Óceán, a Fölkközi-tenger s a néhai kiürült Obi-tenger: az orosz tábla felé. Mindmegannyi társadalomkialakító kamara A földség a) északnyugati kamarájában a német tenger körül a Rajna lejtősülése irányában a *germán* népek óceáni társadalmi negyede alakult kelta-germán törzsnépek alapján, s a protestantizmus külső pántjával, b) A Fölkközi-tenger két medencéje körül a másik kamara, a Rhöne, Etsch és Nílus lejtőivel. Itt Afrika őslakói a hosszúfejű s kurtatermetű líbiaí hamiták, ibérek, vaszkok, etruszkok, ligurok, pelazgok, rétegeire rakódott árja, *latin-hellén* és *szemita-hamita* törzsek egyptomiak. punok s berberek (Numidia) csináltak marinus társadalmakat az Atlasz vidékén Dél-Európában és a Nílus körében. c) Keleten pedig a Duna szolgált kapunak a betörő *turáni* földségi népeknek; hunoknak, avaroknak és magyaroknak, bessenyőknek és törököknek. A kilencededik században *szlávok* özöne terül szét Kelet-Európán s a Balkán-félszigeten földségi (sírokája) társadalmával. Philippson szerint a 12-13° isothermálisvonal határa a tengeri és földségi társadalmaknak. A Gobineau-Philippson-féle kör középpontja Köln, sugara 1000 km. Ez felezi Magyarországot Jobb a Fehér- és Adriai-tenger között képzelt határvonal. Abban teljesen benne van monarchiánk mint a földségi és óceáni Európának közment es állama. (*Tehelt: Völker und Vaterländer 1913. Hl.*)

így alakult ki e különféle népek mozaikjából Európa három fő társadalma: a vállalkozó óceáni jellegű protestáns *germán*, a földségi keleti orthodox *szláv*, a felemás fölkközi-tengerszabású, eléli, katolikuss *latin* társadalom, függetlékes társadalmi változataival együtt. A latin társadalom vérségi alapja az ősnépek s a később beköltözött árja törzsek elegyülése. Összetartó pántjuk a közös történeti múlt s a latin nyelv. A keleti szláv társadalom uralaltáji vérségi alapon elhelyez-

kedett szláv népek szövetkezése, összetartó keretük a szarmata uraltáji síkság, a keleti kereszténység és külön írásuk. A szláv kulturális körhöz való tartozást az orosz betű és vallás teszi, a latin betűs oláh, albán ép úgy nem számítja társadalmát az orosz társadalomhoz, miként a katolikus latinbetűs horvát, lengyel, cseh vagy szlovén; habár e felemás társadalmak típusa mégis inkább kontinentális szláv, mint nyugati, vagy központi európai.

Mind a három társadalom külön műveltségi kör s mind a háromnak szomszédos belső és külső függelékei vannak. A germán társadalom és kultúra folytatása a germán Amerika és Ausztrália; a latin népek társadalmá folytatódik közép- és déli Amerika köztársaságaiban és a Filippini-szigeteken; a szláv társadalom pedig Szibériában teremtett új népet, új társadalmat, mely úgy gazdasági, mint katonai tekintetben kitűnően bevált a jelen háborúban is. (Szibír lövészek.)

Zilált társadalmú, helyesebben *társadalmatlan* népek a törzsekben élő színes népek a földsegektől elvált szigeteken, az oikuméne szélein, végföldjein és a földségek megközelíthetetlen belsejében. *Társadalmakat* alkotó népek az oikuméne derekán s a járt tengerek körében élő művelt népek: fehér európaiak és sárga ázsiaiak. Szóval: tulajdonkép csak a világosbőrű emberfajta nemzetei és népei alkottak igazi társadalmakat az óceánok tengerek és földségek kicserélt hatása alatt. (*Kapp*: Vergleichende Geographie 1868. 675.)

A vérség, a faj erő s a geográfiai milieu együttes hangsúlyozása annyira erősek, hogy a gazdag vállalkozó szellemű, bíráló elméjű, dolgos és haladni szerető meg sokfélekép tagolt (poikilé) északnyugati Európa az ő külön társadalmi oceánizmusával, vagyis az óceáni merkantilis és *iparos Európa* ez idő szerint a földség ragyogó szemefénye. A hanyatló, mert Baksay írónk szerint «szívesen ödöngő» kényelmes, de frugális, mindenbe bele is nyugvó s a hagyományokhoz ragaszkodó keleti Európa a kontinentális, az *agrárius* termelő Európa. (Wagner-Friederichsen: Lehrbuch der Geographie II. 155.) Mind a kettőnek társadalmi jellege a szerint igazodik, hogy Európa Délnyugati vagy Keleti és Délkeleti feléhez tartozik-e? Ez ugyan csak általánosságban igaz, inert a kitolt Spanyolország társadalmá inkább földségi, mint óceáni jellegű, de mégis lerontja az evolúciós iskola felfogását, hogy a társadalom a vérségi kapcsolattal, nem a lakóhelyivel kezdődik. A törzsek rokoni élete még nem társadalom. Csak amint a *sokféle* törzs összeegyeződés következtében elveszti külön őstípusát s új *népi* jelleget ölt, országalapításhoz, alkotmányhoz, vagyis tudatos társas berendezéshez jutott belső és külső háborúk révén: akkor kezdődik e nép helybenmaradó konzolidációja, új típusformája és így új társadalmá is. A hét magyar törzs csupán kósza törzsi életet élt Ázsiában és 100 éven át európai hazájában,

midőn betöréseivel zaklatta szomszédait. A magyar társadalom alakulása az itt talált avarok, szlovének, keleti határterületein pedig a kunok, bessenyők, székelyek beolvasztásával kezdődik, amikor a nyelvi es vérbeli egygyé-forradás után a legtehetségesebb vezérlő magyar törzs szellemi típusa leli uralkodóvá, mi körülbelül a sátras élet felhagyásával s a halotti beszéd idejében történí. A kóbor oláh parasztok sem csináltak társadalmat sem Apuliában, sem a Balkán-félszigeten, míg hegyről-hegyre terelték nyájaikat, de amint a Duna és Kárpátok körében asszimiláltak a kunokat, dákokat és szlovéneket: kialakult az oláh nyelv a latin alapján, albán, dák, szlovén elemeiből, s amint a keleti kereszténységhez csatlakoztak, kikristályosodott az oláh elhnosz és kezdetét vette az oláh társadalom is. A törökök soha sehol nem tudtak új társadalmakat alkotni, sem a germán gyarmatosok, angolok, hollandok a színes népek között, mert össze nem forrtak vérbelileg az új népekkel. A spanyolok ellenben új népeket és társadalmakat teremtettek Közép- és Dél-Amerika köztársaságaiban s a Fülöp-szigeteken. Akárhogy húzódozunk az igazság bevallásától, más a nyugoti avarokkal és hódolt óslávokkal kevert dunántúli magvai, más az alföldi kiinmagyar s más az erdélyi magyar. Irodalmunk, politikánk és történelmünk minden lapján szembe ötlík ez a geo ethnikai különbség, így van ez más népeknél is, pl. a frankoktól átitatott északi franciánál s a tisztább gallvérú déli franciáknál. A népek természetességének föld és vérszaga kipusztíthatatlan s csak idővel a nép teljes átalakulásával szűnik meg az, amikor az új nemzedék nem hasonlít többé őseire, pl. az új görög, bolgár, oláh. A társadalom-átalakulás egész processzusa tehát történeti és geográfiai, épen nem biológiai, zoológiai vagy evolúciós szociológia. Politikai államoknál szintén erősebb tényező a geográfiai keret s a helyi érdek mint a nyelvi, vallási érdekelttség vagy társadalmi tagozódás. Ez a jelen háború legnagyobb, legelső, legfontosabb tanulsága. Nem a nyelv, nem vallás, nem társadalmi osztályok vitték háborúba középső Európa népeit, hanem a közösen lakott tér geográfiai érdeke, védelme és megtartása. Ezt nemcsak én hangoztatom mióta eszemet bírom, hanem egy különb tekintély *Penck* Albert, berlini professzor, ki a geoplasztikai tényezőknél csak most, a háború tapasztalatai után mondja erősebbnek a geográfiai helyzet jelentőségét. Ennek a szociológiában is helyet kell ezentúl juttatni. (*Penck*: Politisch-geogr. Lehren des Weltkrieges 1915. 40. 1.)

Ily módon a társadalom alakulásának fázisait nem egyedül a vérrokonság teszi, hanem *a)* a megélhetés geográfiai terének birtokbavétele, így hódítás a *kezdeté*; *b)* a törzsek, falvak, vidékek, megyék elegyedése tömör egészszé úgy népi, mint birtoklási tekintetben. Ez a *népek hőskora*, katonai vitézli élete; *c)* az ország *kikerekítésének*, megerősítésének s

a társas berendezkedésnek korszaka és *J*) csak ennek végén alakul a löinör lársadalom a civilizáció meggyökeredésével a közösen átélt történeti múlt fényes tetteinek köztudata s egy tájszólásnak irodalmi közös főnyelveként való elfogadása alapján. Szerintem az első három fázisban a népek *kedélyi kultúrában* élnek, a negyedikben az *értelem* kerekedik felül. Nem mintha az értelmi belátás a kedélyi kultúra alatt hiányzott volna, de olyan értelemben, hogy az utolsó előttiben az értelem kultusza túlnyomó. Az utolsó fázis még sok nemzetnél be sem következeti fázis: a nemzeti társadalom virágzás kora. melyben a szívbeli és értelmi *teljes kultúra* összeforr a politikai állam életével jog és kötelesség, a foglalkozási körök és osztályok teljes egyensúlyával. Egyiknél előbb, másiknak később, akárhány népnél soha sem áll be e fázisológiai végső akkord. A lársadalom-alakulás szkematikus képe ez:

A társadalmak alakulásának geográfiai fázisai.

Társas jelleg	Birtok jellege	A munka formája	Geográfiai tér	Kultúra jellege
<i>Laza társadalmak</i> 1. Társas csoport	Megélhetési tér szerzése	Mechanikai és állati gazd. számszámok	Róna, dombvidék, erdő, halászhely	Kedélyi kultúra
2. Falusi társadalom	Falusi közös birtok, mir.	A nő mint gazd. főtenyező	Telekhatár mint élelmezési terület	«
3. Falvak szövetsége	Nagyobbított határ	Nő és férfi család gazdasági munkája, házközösségek	Kikerekített természetes vidék szerzése	«
4. Törzsek társulása. Nemesi társadalom	Nemzetiségek és törzsek birtoka	Hódított és hódított törzsek munkája, rabszolga és jobbágy	Határvétek Kerület, megye Gyepük	«
<i>Igazi társadalom</i> 5. Vértel és nyelvi összeolvadás. Nép	Ország alapítása. Magán-, kötött és közbirtok	A társadalom rétegződése foglalkozási körök szerint	Geogr. egységes terület állandósítása	«
6. Nemzeti társadalom, civilizáció	Az ország birtoktestének szabad feldarabolása. Latifundiumok	Gép végzi az állati, emberi és számszám-munkát	Törzsország és tartományai	Értelmi kultúra és civilizáció

A magyar társadalom Magyarországon történt kialakulását a többi között a vágások és gyöpükös rendszere (scsep), őrhelyek, górék, vigyázótornyok, palánk (Flanke) és sövényvédelmi művek (cserény, kert) bizonyítják (*Takáts* i. m. 80), de főleg a magyarság *lelki bélyege*, mely világfelfogásban (Göthe: Faust. – Madách: Ember tragédiája) határozottan európai, nem pedig keleti szabású.

Irodalom.

Birkner: Rassen und Völker d. Menschheit 1913. 360-374, 376. 387-389, 397, 405, 413. *Ripley*: The races of Europe 1900. 96, 121, 225 stb. *Scobel*: Geogr. Handb. 1909. í. 353. s. a. k. I. *Herzl*: Rasse u. Kultur 1915. 7, 41, 56, 67, 148, 124. *Banse*: Orientbuch 1914. 56--68. *Wirth*: Rasse u. Volk 1914. 84, 185, 200, 323. *Page*: Man and the Earth 1912. *Morris*: Home life in all Lands Philadelphia 1909. *Herbrison*: Man and his work 1911 (fatalista). *Kean*: Ethnologie 1900. *Schurtz*: Urgeschichte d. Cultur 1900. 13. *Brasz*: Urgeschichte d. Menschen 1914. 39-47, 51. *Schmidt-Hcslermann*: Völker und Kulturen 1914 (elsórangú forrás). 27, 31, 36, 44, 50, 53-67, 78, 132-144. *Schurlz*: Völkerkunde 1903. 15-24. *Morgen*: Urgesellschaft 1908. 426. *Müller-Lijcr*: Phasen der Kultur 1908. 243. II. 1915. 346. *U. e.* Die Familie 1912. 139, 280, 319, 339. *Reinhardt*: Kulturgeschichte 1913. Albr. *Wirth*: Männer und Völker 1912. *Horst*: Grundstämme d. Menschheit 1913. 20. *Wieser*: Germanen 1913. I. 50, 68, 91, 114 (rovásítás). *Vierkandt*: Natur- und Kulturvölker 1896. 137, 406-471, 352-367. *Finck*: Haupttypen des Sprachbaues 1910. 132. *Haberlandt*: Völkerkunde 1906. *Achelis*: Vergl. Religionswissenschaft 1904. *U. e.* Sociologie 1908. 99. *Hellborn*: Mensch der Urzeit 1910. Két kötet (monista). *Wundt*: Völkerpsychologie 1917. I. Wichtig ist, das nicht die Kultur die Monogamie erzeugt hat, sondern das diese die Bedingung der Kultur gewesen ist. L'homme (Nohát!) I. 208. Die Geschichte der Gesellschaft ist ein Reich nicht fest zu bestimmender Gesetze, wohl aber einer Gesetzmässigkeit, in welcher nichts ohne psychischer Kausalität geschieht II. 326. *Reclus*: L'Homme et la Terre VI. *Finot*: Les préjugés des races 1903. (Németül Müller-Roder 1905.) *Hellwald*: Naturgesch. d. Menschen. *Peez*: Europa 1916, 9, 31, 69, 91. Gyöpük, górék, őrtornyok, úgyszinte kötéllal, vesszővel, nyállal való mérések már a frankok idején voltak nálunk és egész Európában elterjedve. Ezek tehát nem a török hódoltság (*Takáts* i. m. II. 80, 773) 344 leleményei. A magyarság európaisítását éppen azt bizonyítja, hogy a középkori élet egész inventáriumát magáévá tette. Ez által lett európai nemzet (*Grupp Cm.* I. 86. II. 41-43. *Meilzen* i. m. I. 90. II. 237. *Tagányi*: Birtokközösség.

Tárgyjegyzék.

Az emberi Geográfia köre

I. A megszállás geográfiája.

1. A föld megszállásának fizikai előfeltételei.....	4
2. Lakott és lakatlan föld.....	4
3. A lakosság elterjedés-módja.....	5
4. Az emberek száma.....	7
Irodalom.....	7

II. Települések geográfiája.

1. A települési geográfia nálunk.....	7
2. A település okai és feltételei8	
3. A települések felosztása.....	12
1. Európai házformák.....	12
Házak és udvarházak geográfiája.....	13
A falu geográfiája.....	16-23
1. A falu jellege.....	6
2. Eredetük.....	17
3. A falu határa, alaprajzolata.....	18
4. A falu település-formája.....	18
5. Utak. 6. Nemzetiségi falvak. 7. Geográfiai helyzet.....	20-21
8. Település sűrűség. 9. A falu külső képe.....	22-23
Városok geográfiája.....	23-11
1. Város és vidék.....	24
2. A városok eredete. 3. berendezés.....	26
4. Növekedése.....	27
5. Városok keletkezése, 6. jellege. 7. felosztása	
Forgalmi helyzetük	
Tengerparti városok.....	31
Politikai városok. 8. Városok nagysága.....	35
9. Városok geogr. eloszoltsága	
10. Városok külső képe. 11. Elmúlása	
Irodalom.....	41

III. A megélhetés s a Föld kihasználásának geográfiája.

1. Az emberiség <i>élelmezése</i>	42
2. <i>Ruházat</i> geográfiája.....	46
3. Megélhetés módjai.....	47

4. <i>Gazdálkodás</i> nemei	49
5. <i>Gazdálkodás</i> és népfajok	51
6. A Föld gazdasági meghódítása	51
7. Az <i>ipar</i> geográfiája	52
8. Földségek és óceánok <i>forgalmi</i> értéke	55
9. A föld gazdasági vidékei	59
10. Irodalom	61

IV. Az emberiség geográfiai tagoltsága.

1. Az ember fizikai és lelki kiválósága	61
2. <i>Emberfajtak</i> és népfajok	62
3. A <i>nyelvek</i> eloszlása a földön	65
4. A <i>vallásformák</i> elterjedése a földön	68
a) Vallásérzés adottsága	68
b) Hinduizmus, e) A buddhizmusz. d) Izlám. e) Kereszténység és f) Zsidóság, g) Hittérítés. Vallások statisztikája	70-71
5. A <i>kultúra</i> geográfiai elterjedése	71
a) A szellemi művelődés geográfiája	75
b) Kedélyi és értelmi kultúra	76
c) Természetes és művelt, népek	78
d) Evolúció és geográfia	80-85
e) A föld műveltségi képe. Solipsismus	84-85
6. A népek <i>etimológiai</i> felosztása	86
a) A népek számszám és etimológiai círlusai	87
b) A népek faji ereje	89
7. A népek <i>társadalmi</i> tagoltsága	90
a) Család s törzs, nép és nemzet	90-102
b) A monogámia	91
c) A társadalom keletkezése. Régibb nézetek	93-95
d) A geográfiai újabb beállítás	97
8. Irodalom	102